

Povijest i očuvanje kaštela u Pazinu

Čančar, Anita

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:274918>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-19**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

POVIJEST I OČUVANJE KAŠTELA U PAZINU

Anita Čančar

Mentor: dr.sc. Marko Špikić

Zagreb, 2019

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

POVIJEST I OČUVANJE KAŠTELA U PAZINU

History and preservation of the Pazin Castle

Anita Čančar

SAŽETAK

Na temelju proučavanja literature, konzervatorskih izvješća i elaborata ovaj diplomski rad na jednom mjestu pokazuje što bolje prikazati povijest najočuvanije srednjovjekovne utvrde u Istri, kaštela u Pazinu. Kaštel, koji je bio najvažnija utvrda središnjeg dijela austrijske Istre, pratila je povijest obilježena brojnim sukobima u kojima je stradavao, ali i brojnim dogradnjama i obnovama kako bi građevina što bolje prilagodila suvremeniji načinima ratovanja. Brojne obnove, dovele su do izmjene prvotnog tlocrta, a sam je Kaštel doživio moderno doba u dobrom stanju budući da je kroz cijelu povijest kontinuirano služio kao rezidencijalna utvrda. Restauriranjem Kaštela u drugoj polovici 20. stoljeća sanirana su sva oštećenja i izvedene su restauracije pojedinih dijelova kaštela kako bi se produžio životni vijek građevine.

Rad je pohranjen u knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 71 stranica, 34 reprodukcije. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: burg, fortifikacija, fortifikacijska arhitektura, Istra, kaštel, Pazin, Pazinski kaštel, Pazinska knežija, srednji vijek, utvrda

Mentor: dr.sc. Marko Špikić, Filozofski fakultet Zagreb

Ocjenjivači: dr. sc. Predrag Marković, izv. prof., Filozofski fakultet Zagreb

dipl. ing. arh., dr. sc. Zlatko Jurić, Filozofski fakultet Zagreb

dr. sc. Marko Špikić, izv. prof., Filozofski fakultet Zagreb

Datum prijave rada: 20. veljače 2017.

Datum predaje rada: 25. 09. 2019.

Datum obrane rada: 25. 09. 2019

Ocjena: vrlo dobar (4)

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Anita Čančar, diplomantica na Istraživačkom smjeru – konzervatorstva diplomskog studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Povijest i očuvanje kaštela u Pazinu“ rezultat istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije izravno preuzet iz navedene literature ili napisan na nedozvoljen način te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

Zagreb, 25. rujna 2019.

Vlastorični potpis:

Anita Čančar

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Povijesna i povijesnoumjetnička istraživanja	3
3. Povijest pazinskog kraja	6
3.1. Pazin u srednjem vijeku	6
3.3. Pazinska knežija kao zakupni posjed Habsburgovaca	9
3.4. Pazinska knežija u 17. i 18. stoljeću	12
3.5. Raspad Mletačke Republike i Narodni preporod u Pazinu	13
3.6. Dvadeseto stoljeće i Narodnooslobodilačka borba.....	13
5. Fortifikacijska arhitektura u Hrvatskoj.....	19
6. Fortifikacijska arhitektura na području središnje Istre	21
7. Kaštel u Pazinu	25
7.1. Povijest gradnje i obnove.....	25
7.1.1. Prvi počeci gradnje i srednjovjekovno razdoblje.....	25
7.1.2. Dogradnja u 13. stoljeću	31
7.1.3. Dogradnja u 15. i 16. stoljeću.....	31
7.1.4. Pazinski kaštel u 17. stoljeću.....	35
7.1.5. Kaštel u 18. i 19. stoljeću	38
7.2. Kaštel u 20. stoljeću - kronika radova obnove	39
7.2.1. Popravak krovne konstrukcije tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća	40
7.2.2. Pripremna istraživanja Zofie Mavar	41
7.3. Očuvanje kaštela danas.....	55
8. Zaključak	60
9. Popis literature:	60
10. Popis reprodukcija.....	64
11. Summary.....	67

1. Uvod

Pazinski je kaštel jedna od najstarijih, a ujedno i najbolje očuvanih srednjovjekovnih utvrda na području cijelog istarskog poluotoka. Uz velebnu utvrdu koja se diže nad zlokobnim grotlom rijeke Pazinčice veže se romantičarski duh koji ju prati još od 19. stoljeća kada je Jules Verne u tamicu kaštela smjestio svoje glavne protagoniste romana Mathias Sandorf, mađarske urotnike koji, spuštajući se niz utvrdu bježe kroz Jamu do Linskoga kanala te time izbjegavaju smrtnu kaznu. Romantičarska legenda o nastanku Pazinske jame i pretpostavka da je Jama služila Danteu kao inspiracija za opis ulaza u Pakao najčešće su priče koje se vežu uz opis Kaštela, a stanovnici Pazina ponosni su na svoju utvrdu koja je danas dom dvaju muzeja – Etnografskom muzeju Istre i Muzeju grada Pazina. Odrastanje u neposrednoj blizini utvrde i svakodnevni pogled na nju oduvijek su u meni budili radoznalost, budući da se upravo cjelokupna „priča“ o Kaštelu bazirala samo na njegovoj romantičarskoj povijesti, stoga odabir teme ovoga rada nije nerazumljiv. Ovim radom htjela sam, barem sebi, na jednom mjestu prikupiti cjelokupnu povijest vezanu za srednjovjekovnu utvrdu na adresi Trg Istarskog razvoda 2.

Prvi dio rada je posvećen povijesnom kontekstu Pazinske knežije kako bi se sam povijesni kontekst Kaštela što bolje razumio budući da je isti kontinuirano djelovao kao administrativno središte Pazinske knežije te rezidencija njezinog upravitelja. Kroz nekoliko povijesnih cjelina objašnjen je razvoj Pazinske knežije od prvog spominjanja Pazina kao *Castrum Pisinum* do osnutka Knežije, njezinih važnijih posjeda, preko dva rata u kojima se našla, a koji su ostavili razorne posljedice, kako za samu Knežiju, tako i za utvrdu. Posljednji dio prvoga dijela posvećen je kraju Pazinske knežije i razvoju samostalnog Pazina krajem 19. i kroz 20. stoljeće, obilježeno snažnim duhom antifašizma, a kratak je dio posvećen i kulturnoj te prirodnoj baštini grada Pazina.

Druga cjelina temelji se na kratkoj sintezi, povijesti i značenju fortifikacijske arhitekture u Hrvatskoj, a ujedno je opisana i fortifikacijska arhitektura na području središnje Istre, odnosno, Pazinske knežije kroz tri najznačajnija razdoblja razvitka takve vrste arhitekture. Ta cjelina ujedno služi i kao uvod za treću cjelinu koja je, uz četvrtu, glavna tematika ovoga rada. Treći je dio ovoga rada posvećen samom Kaštelu, njegovoj povijesti i povijesnim obnovama, zahvaljujući kojima je kaštel dobio svoj današnji izgled te njegovom značenju u arhitekturi Istre. Četvrta se cjelina veže za restauriranja kaštela od pedesetih godina do devedesetih godina

20. stoljeća, kada su konzervatorski zahvati bili učestali, budući da se Kaštel morao modernizirati jer je njegova infrastruktura bila preslaba za suvremeni način življenja. Posljednja cjelina završava opisom današnjeg stanja kaštela te suvremenim zahvatima koji se provode kako bi se što bolje određene infrastrukture provele u Kaštelu.

2. Povijesna i povijesnoumjetnička istraživanja

Pri istraživanju literature za ovaj rad naišla sam na izvore koji se mogu podijeliti u dvije skupine. Prvoj skupini pripadaju djela koncentrirana na povijesnu analizu kraja Pazinske knežije, a drugoj skupini pripadaju povijesnoumjetnički prikazi kaštela u Pazinu. U općenitim prikazima istarske povijesti od najranijih razdoblja, pazinski se kraj spominje tek u kraćim odlomcima tekstova, dok se puno više pažnje posvećuje povijesti mletačkog dijela Istre. Pazin se u tim djelima spominje kao upravno središte Pazinske knežije, a sustavnija obrada povijesti o gradu u tim djelima nije našla svoje mjesto. Djela koja kao glavnu okosnicu svoga istraživanja imaju Pazin ili Pazinsku knežiju, sustavnije obrađuju povijesne činjenice i donose povijesni pregled često prikazan kroz važnije etape povijesnoga razvoja, a pišu se krajem 19. stoljeća i tijekom 20. stoljeća. Kapitalno djelo koji govori o povijesti Pazina je djelo Camilla de Franceschija *Storia documentata della Contea di Pisino* (1963.) koje se djelomično bavi poviješću Pazinske knežije, ali je prožeto i opisima Pazina.¹ Najobuhvatnija sinteza povijesnog pregleda grada Pazina i pazinskog kraja objavljena je u monografiji grada Pazina čiji je tekst napisao akademik Petar Strčić, a donosi relevantne podatke o geografskom smještaju, tradicionalnim običajima središnje Istre te povijest Pazina od prvog spominjanja 983. godine do vremena samog nastanka monografije.² Kraći prikaz povijesti Pazina donose Tugomil i Vitomir Ujčić u djelu *Pazin* (1953.).³ Nekoliko članaka fokusirano je na pojedinu problematiku koju iznose autori poput Danila Klena⁴ koji se bavi istraživanjem pazinskih urbara i Roberta Kurelića koji piše o sukobu stanovnika Pazina i Kristofora Moscona za vrijeme seljačke bune.⁵ U Muzeju grada Pazina možemo pronaći kataloge vezane za izložbe privremenog postava tematike zavičajne povijesti poput izložbi *Pazin – kašteli i komuni* (2014.)⁶, *Pazinski kaštel i bune kmetova u XV. i XVI. stoljeću* (1997.)⁷ te *Pazin – Urbani razvoj grada* (2012.)⁸.

Povijesnoumjetničkih istraživanja o Pazinu, ali i samom Kaštelu, ima u manjoj mjeri i većinom su fokusirani na župnu crkvu svetoga Nikole ili na drugu vrijednu umjetničku baštinu

¹ Camillo de Franceschi, *Storia documentata della contea di Pisino*, Venezia, 1963.

² Petar Strčić, *Pazin*, Skupština općine Pazin, Pazin, 1982.

³ Tugomil Ujčić i Vitomir Ujčić, *Pazin*, Pazin, 1953.

⁴ Danilo Klen, *Pazinska isprava od 22. novembra 1409. godine*, u: *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, Vol. 21 No. (1977), 1977.

⁵ Robert Kurelić, *Sudski spor između kapetana Kristofora Moškona i žitelja Pazinske knežije na osnovi sudskog zapisnika od 1. svibnja 1545. godine.*, *Vjesnik Istarskog arhiva*, Vol. 14-16 No. (2007.-2009.), 2009.

⁶ Denis Visintin, *Pazin – Pisino / Kašteli i komuni*, katalog izložbe, Pazin, 2014.

⁷ Marija Ivetić, *Pazinski kaštel i bune kmetova u XV. i XVII. stoljeću*, katalog izložbe, Pazin, 1997.

⁸ Denis Visintin, *Pazin – Urbani razvoj grada*, katalog izložbe, Pazin, 2012.

u nekadašnjem području Pazinske knežije.⁹ Izvora za proučavanje povijesti umjetničke baštine grada Pazina nema mnogo, većinom su to manji odjeljci u općenitim prikazima umjetničke baštine poput *Likovna enciklopedija Jugoslavije*¹⁰ (1987.), *Istarska enciklopedija* (2005.)¹¹ ili *Renesansa* Milana Pelca (2007.)¹². Pisane dokumentacije o Kaštelu nema puno, oskudna je i svodi se često na ponavljanje istih činjenica te je uglavnom na stranom jeziku. Zajednički nazivnik svoj dostupnoj literaturi o pazinskom kaštelu je spomenuto djelo de Franceschija *Storia documentata della Contea di Pisino*.

Do današnjih dana ostalo je sačuvano nekoliko likovnih prikaza grada Pazina na kojima možemo pratiti ne samo razvoj umjetničke baštine, već i razvoj grada, od prvotnog naselja unutar zidina gradskoga kaštela do razdoblja kada se naselje već proširilo na područje izvan njih. Slikovni prikaz Pazina s njegovim naseljem donosi Johann Weickhard Valvasor u djelu *U slavu vojvodine Kranjske* iz 1689. godine (slika 1.). Valvasor prikazuje čitav grad s njegove južne strane, a u prvom je planu Kaštel s branič-kulom. Uz vedutu Valvasor prilaže i kratki opis o stanju kaštela.¹³ U svom djelu *Memorie sacre et profane dell'Istria* iz 1681. godine, Prospero Petronio donosi vedutu Pazina, a zanimljiva je i veduta Pietra Nobilea iz 1815. godine.¹⁴ Razvitak kaštela možemo pratiti na planovima za obnovu Giovannija Antonija z 1566. godine, Martina Stiera iz 1657. i Johanna Friedricha Hollsteina iz 1671. godine. Sveobuhvatni prikaz veduta i planova obnove kaštela izvrsno je sintetizirala Mirela Slukan Altić u tekstu *Historijsko-geografska osnova razvoja Pazina: kartografska analiza*, (2014.).¹⁵ Kraći tekst o Kaštelu napisao je i Krešimir Regan u suradnji s novinarom časopisa *Građevinar* Brankom Nadilom pod nazivom *Preostale utvrde u Pazinu i okolici* (2012.), u kojem ukratko donose povijesne okolnosti nastanka i razvoja kaštela.¹⁶ Od novijih radova izdvojila bih doktorsku disertaciju Irme Huić *Kašteli i naselja sjeveroistočne istre od 10. do 18. stoljeća – urbanistički razvoj i*

⁹ Najčešće se spominju župna crkva Svetog Nikole, ili druga vrijedna baština pazinskog okruga poput crkve Svete Marije na Škrilinah u Bermu.

¹⁰ Likovna enciklopedija Jugoslavije, ur. Žarko Domljan, Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1987.

¹¹ Istarska enciklopedija, ur. Miroslav Bertoša, Robert Matijašić, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005.

¹² Milan Pelc, *Renesansa*, Naklada Ljevak, 2007.

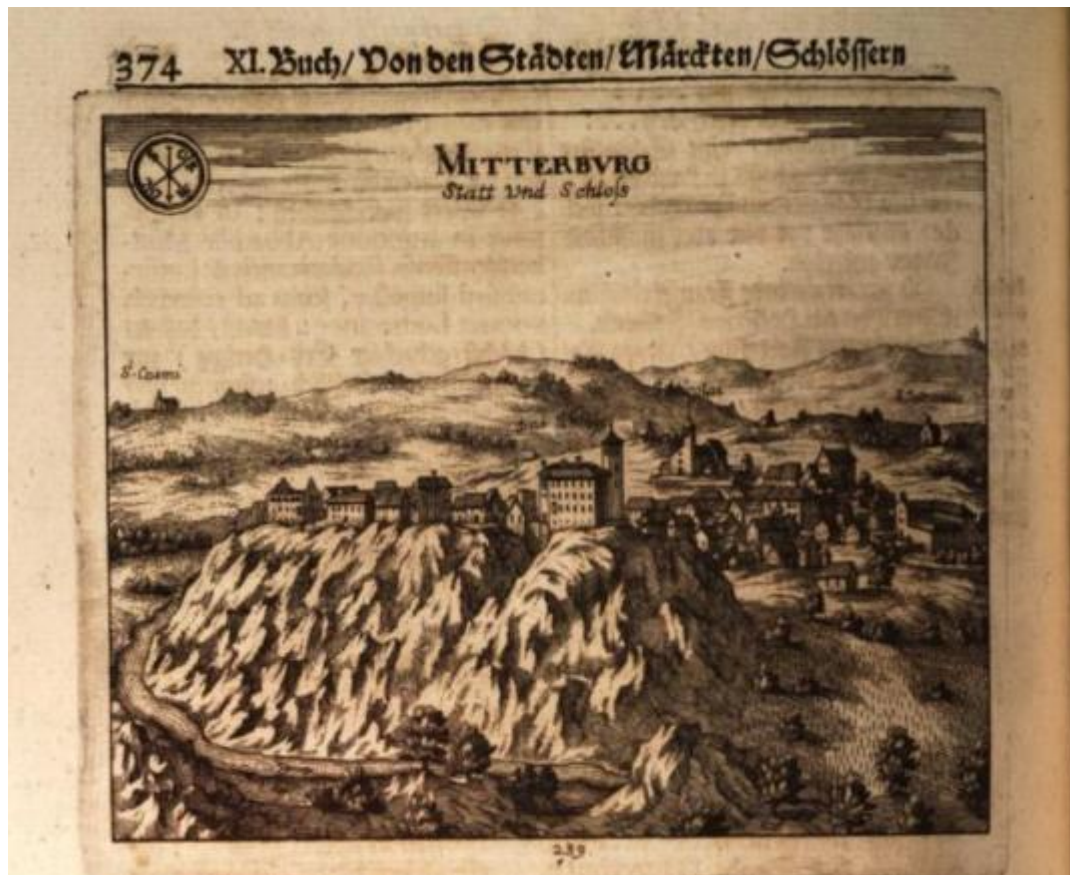
¹³ Johann Weickhard Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Crain*, 1689.

¹⁴ Prospero Petronio, *Memorie sacre et profane dell'Istria*, 1681.; Pietro Nobile, veduta Pazina, Državni arhiv u Rijeci, 1815.; preuzeto: Mirela Slukan Altić, *Historijografska-geografska osnova razvoja Pazina: Kartografska analiza*, Pula, 2014

¹⁵ Mirela Slukan Altić, *Historijografska-geografska osnova razvoja Pazina: Kartografska analiza*, u: Tabula: časopis Filozofskog fakulteta u Puli, br.12., Pula, 2014

¹⁶ Krešimir Regan i Branko Nadilo, *Preostale utvrde u Pazinu i okolici*, u: *Građevinar 11*, Zagreb, 2012.

preobrazbe (2015.)u kojoj među ostalima, donosi razvojne faze grada Pazina, ali i njegovog kaštela.¹⁷

Slika 1. Johann Weickhard Valvasor, Mitterburg (Pazin), U slavu vojvodine Kranjske, 1689.

Kao posebnu cjelinu izvora navela bih i izvore koje su mi ustupili djelatnici Konzervatorskog odjela u Puli i djelatnici arhiva Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu. Među brojnim konzervatorskim izvješćima, elaboratima, troškovnicima i studijama možemo s jedne strane pratiti brojna oštećenja koja su se na utvrdi gomilala sve do polovice 20. stoljeća, dok s druge strane možemo pratiti kroniku konzervatorskih radova koja je provedena s ciljem njege i očuvanja tvrđave kako bi dočekala buduće naraštaje.

¹⁷ Irma Huić, *Kašteli i naselja sjeveroistočne Istre od 10. do 18. stoljeća-urbanistički razvoj i preobrazbe*, doktorska disertacija, Zagreb, 2015

3. Povijest pazinskog kraja

Svojim smještajem u središtu Istarskog poluotoka, gradu Pazinu od njegovih najranijih dana pridaju epitet „srce Istre“, što on doista i jest. U samom središtu poluotoka, na međi mediteranske i kontinentalne Europe kroz povijest je pratio politička, gospodarska i kulturna zbivanja u Istri, s zapadne, mletačke i istočne, habsburške strane.

Slika 2. Pietro Coppo, Karta Istre, 1525.

3.1. Pazin u srednjem vijeku

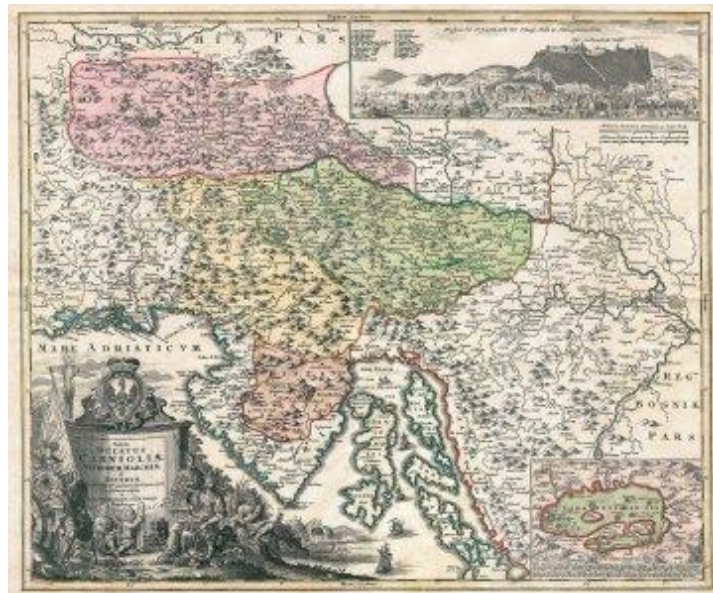
Grad se počinje razvijati na samom rubu krškog ponora Pazinske jame izgradnjom histarskog naselja. Tijekom 10. stoljeća započinje njegov razvoj, a različiti čimbenici poput prirodnih, gospodarskih i kulturnih utjecali su na rast, širenje i naposljetku izgled grada. U prvim pisanim izvorima, Pazin se spominje 983. godine, kao *Castrum Pisinum*, u potvrdi darovnice kojom car Oton II. daruje Porečkoj biskupiji posjede oko rijeke Mirne, među kojima su se našao posjed Motovun i pazinska utvrda.¹⁸ Ranosrednjovjekovni franački, ali i ostali vladari nastojali su učvrstiti svoju vlast oslanjajući se na kršćansku crkvu i darujući joj određene posjede kako bi spriječili porast moći sve većega broja feudalaca.¹⁹ Porečki je biskup potvrdom te darovnice stekao imunitetno, nepovredivo pravo, što je značilo da ga nitko od velikaša nije

¹⁸ Petar Strčić, *Pazin*, Pazin: Skupština općine Pazin, 1982., str. 38

¹⁹ Isto, str. 38

mogao ometati u korištenju tih posjeda, a stanovnici tih područja su, od feudalne ovisnosti o markgrofu, prešli pod vlast porečkog biskupa, pod čijom su jurisdikcijom bili u crkvenom pogledu.²⁰ Iako nema službenih zapisa, pretpostavlja se da je nad ponorom Pazinčice postojala utvrda koja je u 10. stoljeću obnovljena, a područje oko utvrde naseljavali su stanovnici hrvatskog podrijetla.²¹ Područje Pazinštine u srednjem vijeku obilježavaju česti sukobi između stanovnika u unutrašnjosti Istre, koje je pretežito hrvatskog karaktera, i stanovnika u obalnim gradovima i kaštelima koji poprimaju romanska obilježja zbog bliskosti i utjecaja Mletačke Republike. Početkom 11. stoljeća, kralj Henrik I. potvrdio je raniju darovnicu Akvilejskoj patrijaršiji, koja se odnosila na dva grada: Pićan i Pazin, pri čemu je Pićan kao sjedište biskupije imao status grada, dok je status Pazina još uvijek bio nepoznat.²² Akvilejski je patrijarh ova mjesta prepustio pićanskom biskupu jer pićanska biskupija nije imala dovoljno prihoda.²³ Njemački feudanci, koji su vladali središnjom Istrom, zapravo su vrlo rijetko, ili nisu uopće, dolazili u Istru, stoga su njihovim imanjima upravljali službeni plemići koji su gotovo tokom cijele povijesti boravili u pazinskom kaštelu. Već krajem 12. stoljeća dolazi do slabljenja središnje vlasti i jačanja samostalnosti mjesnih političkih i gospodarskih čimbenika, što se nastavlja i tijekom 13. stoljeća kada se formira Pazinska knežija, odnosno gospoštija.

3.2. Pazinska knežija

Slika 3. Johann Homan, Pazinska knežija, oko 1720. god

²⁰ Isto, str. 38

²¹ Isto, str. 38

²² Dukovski, Darko, *Istra: kratka povijest dugoga trajanja: od prvih naseobina do danas*, Pula: Nova Istra, 2004, str. 64

²³ Isto, str. 64

Pazinska knežija, gospoštija, *Contado di Pisino* ili *Grafschaft Mitterburg* naziv je za područje središnje Istre koje se osamostaljuje tijekom druge polovine 12. stoljeća. Jezgra velikog pazinskog feuda nastaje uzurpacijom vlasti nad Pazinskim kaštelom s pripadajućim zemljišnim posjedom od strane grofa Meinharda von Schwarzenburga.²⁴ Kao izuzetno spretan vladar, ali i vjerni patrijarhov službenik, Meinhard je stekao posjede Tinjan, Trviž i Kašćergu, a Pazin, kao geografsko središte njegovih posjeda, postaje središte Pazinske knežije.²⁵ Meinhard umire na vrhuncu moći 1185. godine, a nasljeđuje ga njegova kći Matilda, prva gospodarica Pazinske knežije koja je svome imenu dodala i epitet pazinska. Udajom Matilde Pazinske za Engelberta III. Goričkog (1186.-1220.), Pazinska knežija prelazi u vlasništvo Goričkih grofova. Tijekom prve polovine 13. stoljeća Gorički grofovi održavali su dobre odnose sa susjedima, posebice sa patrijarhom i biskupom, no već u drugoj polovini 13. stoljeća, započinju širenje nauštrb akvilejskog patrijarha oduzimanjem gradova Momjana, Kostela, Labina, Plomina, Dvigrada, Bala i Buzeta.²⁶ U narednim godinama Gorički su grofovi stjecali pa opet vraćali osvojene posjede susjeda, a krajem 13. stoljeća, uslijed jačanja Mlečana i njihova širenja u Istri, okreću se osiguravanju svojih posjeda na području Pazinštine.²⁷ U 14. stoljeću Gorički grofovi opet kreću u širenje svojih posjeda, pokušavajući preuzeti mletačke posjede u Istri. U tijeku ratovanja s Venecijom kroz prvu polovicu 14. stoljeća, na području Pazinske knežije osjetile su se razorne posljedice, što je prouzročilo nepovoljne političke i gospodarske prilike te je stoga Albrecht IV. Gorički (oko 1305.- 1374.) morao izdati ispravu koja utvrđuje međe (*kunfine*) između goričkih posjeda u Istri, posjeda akvilejskog patrijarha i Venecije. Dokument je poznat pod nazivom „Istarski razvod“, a danas su sačuvana dva prijepisa pronađena u Kršanu i Momjanu.²⁸ Bio je korišten u sporovima, stoga ima vrijednost prvoga dokumenta međunarodnog prava pisanog hrvatskim jezikom i pismom.²⁹ Nekoliko godina nakon potpisivanja Istarskog razvoda, Albert IV. umire, što označava kraj razdoblja vladavine Goričkih grofova, a Pazinska knežija ugovorom prelazi u ruke Habsburgovaca koji taj teritorij drže sve do 1918. godine.

²⁴ Vjekoslav Bratulić, *Urbari pazinskog feuda (XVI. stoljeća)*, u: *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, Vol. 8-9 No. (1963-1964), 1964, str. 141

²⁵ Isto, str. 142

²⁶ Petar Strčić, *Pazin*, 1982., str. 40

²⁷ Darko Dukovski, *Istra: kratka povijest dugoga trajanja: od prvih naseobina do danas*, Pula: Nova Istra, 2004, str. 65, 67

²⁸ Isto, str. 67

²⁹ Isto, str. 67

3.3. Pazinska knežija kao zakupni posjed Habsburgovaca

U razdoblju srednjega vijeka u austrijskom dijelu Istre sačuvali su se feudalni odnosi iz doba franaka.³⁰ Vlast u rukama drži kapetan koji je umjesto feudalca provodio zakone. Nakon preuzimanja vlasti u Pazinskoj knežiji, Leopold Habsburg je u ispravi potvrdio da će poštivati stara prava i običaje svećenstva, plemstva, stanovnika kaštela i sela, plemenitih i neplemenitih, siromašnih i bogatih.³¹ Potvrđivanje takvih prava i običaja bio je uobičajen proces pri preuzimanju vlasti kako bi se očuvao društveni, gospodarski i politički kontinuitet.³² Leopold Habsburški (1371.-1411.) je 1374. godine, radi ratova sa Švicarcima i brojnih dugova, Pazinsku knežiju založio Ugonu Devinskom, plemiću iz bogate obitelji koja je tijekom srednjeg vijeka upravljala posjedima akvilejskog patrijarha, sa svim povlasticama i pravima.³³ Nakon nepunih dvadeset godina upravljanja Pazinskom knežijom, ona, smrću Uгона Devinskog i izumiranjem loze Devinskih, prelazi na Romberta Wallseea (1399.-1435.), plemića iz Gornje Austrije, koji upravlja Knežijom kao založnom vlasništvom sve do 1435. godine. U vrijeme vladavine Walseeovih kao kapetana Pazinske knežije postavljen je Seyfrid von Gallenberg (umire 1411.) koji je vladao oštro i nemilo. Za vrijeme njegove vladavine u Pazinu se diže jedna od nekoliko većih seljačkih buna. Početkom 15. stoljeća, oko 1407. ili 1408. godine radi visokih poreza i tlake, pazinski su seljaci uspjeli silovitim napadom osvojiti pazinsku utvrdu i protjerati kapetana i njegovu posadu.³⁴ Uzrok pobune je pokušaj Wallseeovih i kapetana Gallenberga da vladaju Pazinskom Knežijom kao feudalnim područjem u Austriji, što je podiglo Pazince na pobunu.³⁵ Buna je krvavo ugušena dolaskom čeških plaćenika, a kapetan je osim seljačkog slomio i otpor pazinskih sudaca.³⁶ Isprika Pazinaca zabilježena je u svečanoj ispravi od 22. studenog 1409. godine: „suci i sudije te cijeli komun u Pazinu, bogati i siromašni, mladi i stari“ ispričavaju se Einprechtu Walseeu i kapetanu u Gornjoj Austriji i gospodaru Pazina što su iz pazinskog kaštela „objiesno, svojevoljno, silom, protivno zakletvi i vjernosti... istjerali časnog i nekrivog Seyfrida de Gallenberga“.³⁷ U narednom razdoblju stanovnici Pazinštine žive na ivici nemira, pustošenja mletačkih plaćenika i osmanlijskih osvajača, a ubrzo nakon seljačke bune izbija epidemija kuge koja desetkuje stanovništvo Pazina i Pazinske knežije. Početak 16. stoljeća nije donio razdoblje

³⁰ Darko Dukovski, *Istra.*, str. 67

³¹ Isto, str. 67

³² Isto, str. 67

³³ Isto, str. 68

³⁴ Darko Dukovski, *Istra*, str. 68

³⁵ Danilo Klen, *Pazinska isprava*, 1977., str. 264

³⁶ Isto, str. 264

³⁷ Isto, str. 275

mira. Sukobi između Habsburga i Venecije prerastaju u rat Cambraiske lige³⁸, koji je ponovo desetkovao stanovništvo Knežije i do kraja ju opustošio.³⁹ Osim ljudskih žrtava i gospodarskog razaranja, Austrija je ostala i bez nekih svojih posjeda, uključujući Momjan, Završje, Vižinadu i Račice, a Knežija je ostala bez Draguča, Sovinjaka, Vrha, Barbana i Raklja.⁴⁰ Rat koji je započeo sprječavanjem Venecije da ostvari dominaciju na apeninskom poluotoku, ostavio je katastrofalne posljedice u Istri koje su dugo razdoblje odjekivale cijelim istarskim poluotokom.

Kako od razorenog područja nije imala nikakve financijske koristi i ispražnjene državne blagajne, Austrija je 1. srpnja 1532. godine, predala Pazinsku gospoštiju Alessiju Mosconu⁴¹ (1532.-1540.) za 26.000 guldena.⁴² Pravo zakupa trajalo je šesnaest godina, a kasnije su ga produžili za još dvadeset i osam godina, iako su Mosconijevi vjerovali da će uslijed krize i prazne državne blagajne uvjetovane ratovanjem s Osmanlijama i potrebom obrane novostečenog hrvatsko-ugarskog kraljevstva, posjed s vremenom prijeći u trajno vlasništvo, a sama obitelj ući u plemićki stalež.⁴³ Kako bi osigurali prihode na novostečenoj zemlji, Mosconijevi su poticali naseljavanje prebjega i odrađivanje zemljišta, stoga na područje središnje Istre tijekom 16. stoljeća dolazi veliki broj ljudi iz dalmatinskog zaleđa, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i siromašnijih dijelova hrvatskog priobalja.⁴⁴ Nametanje poreza i njihovo utjerivanje, nepravde i vladavina čvrste ruke novog vladara natjerala je stanovnike Pazinske gospoštije na prosvjed. Poznati po borbenosti i ustrajnosti u samoočuvanju, opstanku i obrani svojih prava, Pazinci su 14. svibnja 1544. poslali peticiju kraljevskom dvoru u kojem se žale na vladavinu novog zakupca.⁴⁵ Peticija je ujedno i prvo sačuvano svjedočanstvo o sporu koji se protegnuo na čitavu godinu, a presuda je donesena tek sredinom 1545. godine. Cjelokupan je proces razotkrio i uredio mnogobrojne aspekte i posebnosti prava i obveza, kako samog

³⁸ Cambraiska liga (1502-1523.) naziv je za koaliciju koju je protiv Mletačke Republike organizirao papa Julije II. Mletačka Republika optužena je da teži dominaciji na Apeninskom poluotoku, a savezu se pridružuju francuski kralj Luj XII, habsburški car Maksimilijan I. te španjolski kralj Ferdinand II. Aragonski te vojvode Ferrare i Savoje te markiz Mantove. Zajednički im je cilj bio sprječavanje širenja mletačkog teritorija, iako su i sami težili teritorijalnom širenju. Slaven Bertoša, *Cambraiska liga*, u: *Istarska enciklopedija*, (ur.) Slaven Bertoša, Robert Matijašić, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005. str. 126

³⁹ Miroslav Bertoša, Istra: doba Venecije (XVI-XVIII. Stoljeće), Pula: ZN "Žakan Juri", 1995., str. 385

⁴⁰ Isto, str. 385

⁴¹ Obitelj Moscon (Moškon) je bogata obitelj, podrijetlom iz Bergama. Alessio Moscon bio je trgovac suknom i građanin Ptuja. Robert Kurelić, *Sudski spor između kapetana Kristofora Moškona i žitelja Pazinske knežije na osnovi sudskog zapisnika od 1. svibnja 1545. godine.*, Vjesnik Istarskog arhiva, Vol. 14-16 No. (2007.-2009.), 2009.

⁴² Robert Kurelić, *Sudski spor između kapetana Kristofora Moškona i žitelja Pazinske knežije na osnovi sudskog zapisnika od 1. svibnja 1545. godine.*, Vjesnik Istarskog arhiva, Vol. 14-16 No. (2007.-2009.), 2009., str. 357

⁴³ Isto, str. 357

⁴⁴ Isto, str. 357

⁴⁵ Isto, str. 356

kapetana, tako i ostalih stanovnika Knežije.⁴⁶ Za razliku od svoga oca, Giovanni Moscon oporučno je 1543. godine ostavio svoj imetak koji je obuhvaćao dvadeset i tri kuće i brojne mlinove i zemljišta za podizanje hospicija u Pazinu.⁴⁷ Ustanova je trebala skrbiti za stare i bolesne, školovanje i odgoj siročadi te pripomoć djevojkama bez miraza.

No pošto je Mosconijevima isteklo založno pravo, a Habsburgovcima knežija i dalje nije bila u prvom planu, opet je bila založena. Na takav su se način seljaci Pazinske knežije ubrzanije i temeljitije iscrpljivali, a pod velikim pritiskom našli su se za vrijeme vladavine Adama Cvetkovića (1560.-1572.), carskog komornika i kapetana Kranjske. Davanja se opet povećavaju, ovaj put u naturalnim dobrima – vinu, soli i slično, što uzrokuje nastanak još jedne velike bune na području Pazinštine. Povod izbijanju velike bune bio je popis stanovnika i njihovih ekonomskih dobara kako bi se postigla što bolja ekonomska dobit.⁴⁸ Tijekom sedamdesetih godina 15. stoljeća mala sela su udvostručila broj domaćinstava u usporedbi s razdobljem nakon rata Cambraiske lige. Do popisa, davanja su određivali župani i suci, koji su bili upoznati s prilikama u Knežiji, a uvođenje popisa, nepristranosti i neobjektivnost popisivača, utjerivala je strah Pazincima od budućih poreza i davanja što je naposljetku dovelo do izbijanja bune.⁴⁹ Bunu iz 1571. godine može se sagledati i u kontekstu velikih seljačkih pokreta u Hrvatskoj i Sloveniji toga razdoblja, od kojih je jedna od najpoznatijih buna Matije Gupca. U pazinskoj buni sudjelovalo je više od dvije tisuće ljudi, a kako se širenje bune izvan granica Pazinske knežije nije moglo dopustiti, carski namjesnik u Trstu, Leonard Attem, smaknuo je vođe i pobunu ugušio u krvi.⁵⁰ Attems je tom prilikom i izvršio reviziju urbara te je utvrđeno da u 25 naselja ima oko 2000 obveznika, ali se isti nije više koristio, no i danas se čuva u Pazinu.⁵¹

⁴⁶ Isto, str. 356

⁴⁷ Isto, str. 357

⁴⁸ Darko Dukovski, *Istra*, str. 70

⁴⁹ Isto, str. 70

⁵⁰ Isto, str. 70

⁵¹ Petar Strčić, Pazin, str. 50

3.4. Pazinska knežija u 17. i 18. stoljeću

Nedaće koje su zadesile istarski poluotok nastavljene su i u 17. stoljeću. Do tada je prostor pazinštine već bio opustošen u nekoliko navrata. Neriješene tenzije iz prošlosti ponovo eskaliraju među Austrijom i Venecijom, a u sukobu se pojavljuju i uskoci, izbjegli pogranični stanovnici Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Crne gore koji su pred Osmanlijama prebjegli na austrijsko ili mletačko područje. Na području središnje Istre Austrija je tolerirala uskočke upade na mletački teritorij, pljačkanje brodova i posjeda, a feudalcu se okorištavaju napetom situacijom. Dakako, najviše su stradali obični seljaci i njihovi posjedi.⁵² Razdoblje Uskočkih ratova je u Istri postalo razdoblje sustavnog i temeljitog uništavanja gotovo svega što je do tada postignuto, posebice u selima na području Pazinštine. Rat je završio 1617. godine totalnim slomom istarskog gospodarstva, a izaslanici habsburškoga cara Ferdinanda II. utvrdili su 1619. godine da je gotovo jedna trećina stanovnika Knežije poginula u ratu.⁵³ U narednom razdoblju Habsburzi i dalje nisu marili za Pazinsku knežiju koju i dalje tretirali kao jednostavno sredstvo za prikupljanje novaca. Stoga se tijekom 17. stoljeća mnoštvo sitnih zakupnika promijenilo, no veće promjene Knežija je doživjela kada je predana knezu Johannu Weickhardu Auersbergu (1615.-1677.) te je tada stavljena u jednak položaj s ostalim kranjskim područjima.⁵⁴ Knežija je i u pogledu davanja bila jednaka ostalim kneževim zemljama, što je izazvalo nemir među seljacima u narodu, no vještom je politikom situacija smirena. Uspio je seljake smiriti jednogodišnjim davanjem, a naveo ih je da pristanu davati i desetinu od maslina.⁵⁵ Pojačao je trgovački promet, omogućen je i bolji promet nekretninama te je razdoblje kneza Auersperga u konačnici bilo relativno mirno i sigurno za stanovnike Pazinštine, što se pogoršalo kada je vlast naslijedio markiz Ercole Turinetti De Prie (1716.-1726.), kada opet započinju nemiri i izrabljivanja stanovnika.⁵⁶ Nakon njega Knežiju kupuje grof Antonio Montecuccoli (1711-1768). Grof Montecuccoli dao je Knežiji pravni položaj obiteljskog posjeda, neotuđivog nasljednog dobra koje prelazi na najstarijeg sina. Pazinska je knežija ostala u rukama grofova Montecuccoli do ukidanja feudalnih odnosa 1848. godina te im tada Habsburzi isplaćuju svotu kojom kupuju Knežiju, a u vlasništvu obitelji Montecuccoli Kaštel je ostao sve do 1945. godine.

⁵² Isto, str. 54

⁵³ Isto, str. 54

⁵⁴ Isto, str. 62

⁵⁵ Isto, str. 62

⁵⁶ Isto, str. 62

3.5. Raspad Mletačke Republike i Narodni preporod u Pazinu

Raspadom Mletačke Republike mletačka Istra pripala je Beču, a nakon sukoba s Napoleonom pripojena je Francuskom Carstvu koje je uključuje u Ilirske provincije. Francuzi su u jednom trenutku zauzeli i područje Pazinštine, no stanovnici nisu dobro gledali na nove vladare. Stoga se Pazin s Belajem, Rijeka i Kvarner pripajaju hrvatskom dijelu Ilirskih provincija sa središtem u Karlovcu, a zatim pokrajini Istri sa sjedištem u Trstu.⁵⁷ Nakon raspada Napoleonova carstva, Pazin postaje sjedište gotovo cijelog istarskog poluotoka, a tu ulogu zadržava do današnjih dana. Nakon povlačenja Francuza, pazinsko se područje pod austrijskom upravom počelo oporavljati, a Istra je podijeljena u dva okruga, tršćanski i riječki, pri čemu je Pazin bio uključen u Riječki okrug, a kada je Rijeka vraćena Hrvatskoj 1822. godine, osnovan je Istarski okrug sa sjedištem u Pazinu.

Tijekom 19. stoljeća, uslijed ukidanja feudalnih odnosa, dotadašnja ekonomska situacija preostalih feudalaca bila je uzdrmana. Od tridesetih godina 19. stoljeća seljaci više ne obrađuju zemlju besplatno, mreže lokalnih i regionalnih cesta se šire, a počinje se profilirati sloj građanstva te je zabilježen i općeniti ekonomski prosperitet. Godine 1857. Pazin kao dotadašnje sjedište kotarskog kapetanata dobiva status gradića.⁵⁸ Šezdesete godine 19. stoljeća obilježio je hrvatski politički pokret u Istri u sklopu Hrvatskog narodnog preporoda. Izuzetnu je ulogu odigrao biskup porečko-pulske biskupije, Juraj Dobrila (1812.-1882.). Dobrila je bio prvi Hrvat na mjestu biskupa, a širenje hrvatskog pokreta i narodnog preporoda utjecalo je i na osnaživanje kulturnog života u Pazinu. Godine 1897. otvorena je prva hrvatska čitaonica u Pazinu, a najveće dostignuće bilo je otvaranje prve gimnazije u Istri na hrvatskome jeziku.⁵⁹ U tom razdoblju počinje i širenje grada izvan njegove žile kucavice. Predio grada oko Buraja i Pristave počinju naseljavati građani i time počinje ekspanzija grada prema sjeveru.

3.6. Dvadeseto stoljeće i Narodnooslobodilačka borba

Početak 20. stoljeća donosi velike promjene na kulturnom, gospodarskom i političkom području za Pazin. Osnivaju se škole, društva, a osniva se i središnja politička organizacija narodnjaka Istre – Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri, smješteno u Pazinu, što

⁵⁷ Petar Strčić, Pazin, str. 68

⁵⁸ Isto, str. 76

⁵⁹ Isto, str. 76

ukazuje na važnost i ulogu Pazina u političkom životu Istre.⁶⁰ Pobjeda Narodnog preporoda u Istri dogodila se 1914. godine na željezničkoj postaji u Pazinu kada je skinuta dvojezična ploča s natpisom Mitterburg-Pisino, a pojavio se trojezični s hrvatskom inačicom imena grada.⁶¹ Taj događaj označava kraj jednog perioda Pazina, Istre i Pazinske knežije koja je uskoro doživjela svoj kraj. Kraj Prvoga svjetskog rata Pazinci su dočekali s pozdravljanjem nove Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Povjerenik za Istru je bio Matko Laginja (1852.-1930.), a u Pazinu je osnovano i Narodno vijeće SHS kao organ vlasti Države SHS na čelu s Šimom Kurelićem (1865.-1921.).⁶² No, hrvatske je stanovnike uskoro dočekaao obrat situacije u talijansku korist. Naime, talijanski su se vojnici iskrcali na željezničkoj stanici, a kapetan Cucco obavijestio je Narodno vijeće Države SHS da preuzima političku i vojnu vlast.⁶³ Godine 1920. situacija u Istri službeno je riješena potpisivanjem Rapallskog mirovnog ugovora kada je ugovorom između Italije i Karađorđevića, Istra pripala Italiji te je već 1921. godine Italija anektirala Istru.⁶⁴ Prosperitet društvenog života u Pazinu prekinut je nakon talijanske okupacije Istre, a fašistički je režim uništio posljednje ostatke hrvatskih kulturnih, političkih i ekonomskih organizacija i ustanova. Razdoblje između svjetskih ratova obilježila je talijanizacija te zabrana hrvatskog jezika, kulture i običaja. Srušen je Narodni dom, napadana je Narodna tiskara, hrvatska je gimnazija zatvorena, a talijanski je blok, zajedno s fašistima provodio diktaturu nad hrvatskim stanovništvom na području Pazina, ali i u ostatku Istre.⁶⁵

Za vrijeme Narodnooslobodilačkog pokreta Pazin postaje jedno od najvećih poprišta borbe za sjedinjenje Istre s maticom domovinom, pri čemu se najviše ističe donošenje Pazinske odluke 13. rujna 1943, što ujedno označava i kraj fašističke i talijanske vlasti na prostoru Istre, smjenu sustava i početak djelovanja nove izvršne narodne vlasti.⁶⁶ Dana 26. listopada 1943. u Pazinu je održan sabor na kojem je izabran privremeni Pokrajinski narodnooslobodilački odbor za Istru te je potvrđena odluka o odcjepljivanju od Italije i sjedinjenju s Hrvatskom i Jugoslavijom.⁶⁷ Ubrzo počinje proces ukidanja fašističkih zakona, povratak škola na hrvatskom jeziku, a u listopadu je sjedinjenje Istre potvrđeno na 2. zasjedanju ZAVNOH-a u Plaškom.⁶⁸ Odmah po pripajanju Istre Hrvatskoj na području Pazina započinje gospodarski procvat. Formiraju se prvi

⁶⁰ Petar Strčić, Pazin, str. 86

⁶¹ Isto, str. 86

⁶² Isto, str. 86

⁶³ Isto, str. 87

⁶⁴ Isto, str. 87

⁶⁵ Isto, str. 87

⁶⁶ Isto, str. 114

⁶⁷ Isto, str. 118

⁶⁸ Isto, str. 118

oblici državne trgovine, mnoga poduzeća započinju s radom poput građevinskog poduzeća Vladimir Gortan koje je osnovano radi podizanja porušenog grada nakon teških bombardiranja u Drugom svjetskom ratu.⁶⁹ Odmah po svršetku Drugoga svjetskog rata i pripojenja Pazina Jugoslaviji, Pazin postaje središtem školstva za Istru te kulturno, gospodarski i političko središte središnje Istre.

Neposredno prije Domovinskog rata, Pazinci su se, poput većine građana Hrvatske opredijelili za samostalnu državu Hrvatsku, a u ratu koji je započeo u ljeto 1991. mnogi su mladići iz Pazina svojim životima branili tek uspostavljenu Republiku Hrvatsku. U sklopu nove administrativno-teritorijalne podjele Hrvatske na Istarskom se poluotoku konstituirala Istarska županija sa središtem u Pazinu. Na području Pazina danas djeluju Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile, Pazinski kolegij, Etnografski muzej Istre, Muzej grada Pazina, Državni arhiv u Pazinu, Pučko otvoreno učilište, Istarsko književno društvo Juraj Dobrila te Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre.

Slika 4. Pazinska jama

⁶⁹ Osim Građevinskog poduzeća Vladimir Gortan, 1949. osnovano je Zanatsko stolarsko poduzeće Proleter. Godine 1947. osniva se i Pazinska industrija namještaja, a pedesetih se godina razvoj Pazina orijentira na industriju pa se osnivaju poduzeća Kamen, Istraplastika, Pazinka i Puris.

4. Kulturna baština grada Pazina

Kulturna baština ovog malog gradića u središtu Istre oduvijek je privlačila pozornost samih građana, turista i ostalih koje put dovede do velebnog zdanja pazinskog kaštela koji se poput velike, kamene stijene diže na strmim ponorom rijeke Pazinčice (slika 4.). U valorizaciji istarske baštine treba u obzir uzeti narodnu književnost i legende koje se vežu uz mnoga mjesta u Istri. Legendu o nastanku Pazinske jame zabilježio je Vladimir Nazor u zbirki pripovijetki o Velom Joži, divu, koji je postao simbol hrvatske Istre i njene povijesti. Prema davnoj legendi, kada su u Istri živjeli i divovi, a južnim dijelom Istre nije bilo ni jezera ni potoka, ljudi zamoliše bana Dragonju da im pomogne natopiti zemlju. Dobri div Dragonja upregnuo je svoje volove i zaorao od jezera na sjeveru prema moru i tako nastade rijeka, koju je div nazvao po sebi – Dragonja, a drugoj je rijeci nadjenulo ime Mirna prema svojoj ženi. Kada je započeo orati treću brazdu, s prozora pazinskog kaštela počne mu se rugati žena pazinskog kapetana. Div Dragonja se naljuti i prestane orati, a voda nedovršenom brazdom započne teći i krene poplavljavati pazinsku kotlinu. Pazinski su stanovnici stali zapomagati, a Dragonja im napokon odluči pomoći i udre nogom o zemlju, ispod litice na kojoj se uzdizao kaštel. Od udarca otvorila se jama u kojoj je voda nestala, a nastane i malena, vijugava rijeka Pazinčica, čija voda i danas ponire u jami.⁷⁰ Iako je legenda zanimljiva, pazinska je jama zapravo najbolji primjer djelovanja prirodnih sila na krški teren istarskog polutotoka. Jama je jedinstvena morfološka i hidrografska krška pojava nastala točno na granici „crvene“ i „sive“ Istre.⁷¹ U hidrogeološkom smislu Jama predstavlja ponor koji je nastao na dodiru vodonepropusne flišne podloge sliva Pazinčice i vodonepropusnih vapnenaca.⁷² Iza ždrijela jame tzv. Danteovog predvorja koje nadsvođuje ulaz ponora nalazi se dugačka „dvorana“ s velikim jamskim jezerom – Martelovim, koje je sifonom spojeno s Mirovim jezerom.⁷³ Različitim istraživanjima dokazano je da voda iz Pazinčice izvire u Lirskom kanalu. Iako pomalo zlokobna i zastrašujuća, Pazinska jama inspirirala je mnogobrojne pisce – Vladimira Nazora i francuskog putopisca Chalesa Yriarte, čije je putopise čitao i otac znanstvene fantastike Jules Verne. Inspiriran utvrdom koja se diže nad

⁷⁰ Legenda o nastanku Pazinske jame, <https://www.pazin.hr/kultura/zastita-kulturnih-dobara/opcenito-o-kulturmim-dobrima/pazinska-jama/>

⁷¹ Srećko Božičević, Pazinska jama, u: Istarska enciklopedija, (ur.) Slaven Bertoša, Robert Matijašić, Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005., str. 577

⁷² Isto, str. 577

⁷³ Isto, str. 577

zlokobnim grotlom, Verne je odlučio upravo ovdje smjestiti radnju svojega romana *Mathias Sandorf* iz 1885.

Nedaleko Jame i Kaštela nalaze se dvije crkve, franjevačka crkva Pohođenja Blažene Djevice Marije te župna crkva sv. Nikole, obje podignute izvan zidina Kaštela što ukazuje na razvitak naselja oko njih. Današnja župna crkva Svetog Nikole (slika 5.) izgrađena je 1266. godine o čemu svjedoči natpis na kamenoj ploči iznad glavnog oltara, a tijekom 17. i 18. stoljeća doživjela je barokizaciju koja je značajno izmijenila njezin izgled.⁷⁴ Prema Josipu Šikliču, pazinska je župna crkva prvotno izgrađena kao jednobrodna romanička crkva sa zvonikom uz pročelje prekrivena dvoslivnim drvenim krovom, obuhvaćajući prostor današnjeg srednjeg broda.⁷⁵ Godine 1441. crkvi je prigrađen i poligonalni prezbiterij sa zvjezdastim rebrastim svodom.⁷⁶ Na sjecištima rebra postavljeni su grbovi obitelji koje su bile od velikog značaja za razvitak grada i povijest Pazinske knežije. Sedamdesetih godina 15. stoljeća, svod u svetištu oslikao je južnotirolski anonimni majstor koji je pripadao krugu Jakoba Suntera, slikara poznatijeg pod imenom Leonardo iz Brixena.⁷⁷ Ikonografski program obuhvaća prizore Geneze i borbu dobrih i palih anđela, a kao likovni predložak poslužile su scene iz Biblije Pauperum. Prema Branku Fučiću, freske u crkvi svetog Nikole predstavljaju jedno od najvažnijih ostvarenja zidnog slikarstva u Istri.⁷⁸ Tijekom 17. stoljeća crkva je barokizirana dogradnjom bočnih kapela, a sredinom 18. stoljeća u pregradnji su kapele međusobno povezane, čime nastaju bočne lađe, a jednobrodna crkva postaje trobrodnom.⁷⁹ Unutrašnjost je opremljena bogatim baroknim oltarima Pietra Lazzarinija i A. Michelazzija, a orgulje, koje su danas zaštićene kao pokretno kulturno dobro, djelo su Gaetana Callida.

Između Kaštela i crkve svetoga Nikole smjestila se i franjevačka crkva Blažene Djevice Marije. Franjevački je samostan utemeljen 1481. godine na zamolbu porečkog biskupa i Fridrika III, cara Svetoga Rimskog Carstva, bulom pape Siksta IV, dok je sama izgradnja završena tri godine kasnije.⁸⁰ Samostan je izgrađen jednostavnim „U“ tlocrtom uz crkvu posvećenu Pohođenju Blažene Djevice Marije koja je s ostatkom samostana povezana putem sakristije i uskog hodnika uz južno pročelje. Isprva je sama crkva sagrađena u kasnogotičkom

⁷⁴ Šiklič, Josip, *Crkva Svetoga Nikole u Pazinu*, Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, 2006. str. 33

⁷⁵ Isto, str. 33

⁷⁶ Isto, str. 33

⁷⁷ Isto, str. 34

⁷⁸ Isto, str. 35

⁷⁹ Isto, str. 35

⁸⁰ Marijan Bartolić, *Crkva u Istri. Osobe, mjesta i drugi podaci Porečke i Pulske biskupije*, Pazin: IKD Juraj Dobrila, 1999

stilu pri čemu je brod crkve odvojen trijumfalnim lukom od dubokog poligonalnog svetišta mrežastog svoda. Tijekom prve polovine 18. stoljeća, crkva je doživjela barokizaciju. Crkva i samostan opremljeni su bogatom i vrijednom opremom od koje se najviše ističe poliptih Girolama da Santacrocea iz 1563. godine.

Slika 5. Crkva svetog Nikole, Pazin

Slika 6. Crkva svetog Nikole, Pazin, unutrašnjost

5. Fortifikacijska arhitektura u Hrvatskoj

Razvoj fortifikacijske arhitekture na tlu Hrvatske bio je određen važnim geostrateškim položajem i povijesnim okolnostima. Smještena na međi istočnog i zapadnog carstva, Hrvatska je vrlo rano postala ključna karika u obrani zapadnog dijela Europe, a u povijesnim se udžbenicima na Hrvatsku često referira kao „predziđe kršćanstva“. Stoga ne čudi podatak da je najviše fortifikacijskih građevina na području Hrvatske sagrađeno za vrijeme razvijenog srednjeg vijeka, osobito u kontinentalnoj Hrvatskoj, dok u Dalmaciji, na obalnom području, kontinuitet fortifikacijske arhitekture možemo pratiti još od prapovijesti i antike.

Kao i sve ostale arhitektonske cjeline, i fortifikacijske građevine možemo promatrati kroz dvije prizme. Kada gledamo kroz prvu prizmu možemo uvidjeti sve stavke koje čine fortifikacijsku građevinu arhitekturom: njezinu kompoziciju, stilska obilježja i forme i doživjeti je kao zapis vremena u kojem je nastala. Kada je sagledamo kroz drugu prizmu, vidimo povijesne okolnosti u kojima je određena građevina nastala, njezinu obrambenu snagu koja je rezultat majstora graditelja, njezinu geostratešku vrijednost i položaj koji zauzima u prostoru u odnosu na druge cjeline fortifikacijske arhitekture. No upravo u militantnoj ulozi brojnih burgova, utvrda i kaštela nalazi se njihova iskonska uloga.

Prvi veći procvat fortifikacijske arhitekture u Hrvatskoj odvija se tijekom srednjega vijeka. Utvrde i burgovi se u tom razdoblju pojavljuju kao zaštitni mehanizam gradova, a osnaživanjem feudalnog poretka imaju i rezidencijalnu ulogu. Podizanje većeg broja utvrda uvjetovale su i povijesne okolnosti poput mongolskih provala polovicom 13. stoljeća, kada nastaju brojne utvrde na hrvatskom tlu poput Medvedgrada, Zrina, Modruša i Lipovca.⁸¹ Promjenom načina ratovanja i prelaskom na vatreno oružje, tijekom 16. stoljeća dolazi do tipološke promjene u gradnji utvrda.⁸² Iako je bila česta adaptacija srednjovjekovnih, feudalnih burgova, oni ipak nisu mogli držati korak s vremenom i novim načinom ratovanja radi svoje lokacije. Kako je ratovanje postalo sve razvijenija strateška operacija, smještaj novih utvrđenja biran je upravo u skladu s tim.⁸³ Nove utvrde građene su na pomno odabranim mjestima, uzimajući u obzir pravce kretanja neprijateljske vojske, mjesta mogućih sukoba te prostor koji je potrebno obraniti.⁸⁴ No osim novih fortifikacijskih građevina, nije rijetkost da se stare utvrde preoblikuju. Obnove

⁸¹ Zorislav Horvat, *Burgologija-srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*, Zagreb: UPI-2M PLUS, 2014., str. 331.

⁸² Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb: Institut za suvremenu povijest, 1995., str. 14

⁸³ Isto, str. 14

⁸⁴ Isto, str. 14

starih utvrda na našoj obali vrše neki od najutjecajnijih vojnih inženjera u Europi poput Girolama Sanmichelija koji gradi istočni bastion Zadra i Michelozzo di Bartolomeo koji je u Dubrovnik pozvan da ojača najosjetljiviji potez zidina s nizom polukružnih kula. Na području kontinentalne Hrvatske obnovu utvrda, ali i novu izgradnju financiraju Habsburgovci kako bi stvorili zaštitni pojas protiv Osmanlija.

Tijekom 18. i 19. stoljeća, fortifikacijska arhitektura u Hrvatskoj počinje gubiti važnost zbog prestanka ratnih opasnosti. Veliki broj utvrda, dvoraca, burgova i ostale fortifikacijske gradnje doživljava pregradnju i sve više poprimaju značaj stambenih rezidencija, ili jednostavno, prestankom opasnosti bivaju napuštene i prepuštene na milost i nemilost zubu vremena.

Kako bismo potpunije razumjeli fortifikacijsku arhitekturu u Hrvatskoj, potrebno je razlučiti nekoliko pojmova koji se često pojavljuju u literaturi. U svojoj knjizi *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske* (2012.), Drago Miletić ističe kako mnogobrojnost i etimološka različitost naziva govori o problematici neistraženosti plemićkih gradova i utvrdnog graditeljstva.⁸⁵ Problem je, prema Miletiću, još naglašeniji u slučajevima kada se u istom članku upotrebljavaju dva ili više naziva za isti objekt.⁸⁶ Najčešće se među fortifikacijskom terminologijom pojavljuju pojmovi poput utvrda, gradina, burg, kaštel, feudalni grad, srednjovjekovni grad, kastrum, dvorac i tvrđava... Utvrda ili tvrđava je bilo koji utvrđeni tip građevine bez obzira na vrijeme nastanka, ali se međusobno razlikuju formom i vremenom nastanka pa i namjenom te ih stoga dijelimo na različite tipove. Burg je utvrđeno prebivalište na strateški istaknutom i teže pristupačnom mjestu, a najčešće se javlja u razdoblju između 12. i 16. stoljeća.⁸⁷ Osim što su najčešće zaštićeni prirodnim položajem, burgovi se često utvrđuju dodatnim jarcima, bedemima, vodenim zaprekama i slično. Veličinu je određivala financijska moć vlasnika čiji je stan u burgu bio njegov najreprezentativniji dio, dok je najvažniji dio bila branič kula. Kašteli se većinom javljaju tijekom renesansnog razdoblja, a od burgova se razlikuju po svojoj jednostavnijoj i pravilnijoj kompoziciji.⁸⁸ Najčešće su u formi pravokutnika ili trokuta, a posve su prilagođeni pojavi vatrenog oružja. Dvorci su, uz palače, uglavnom rezidencijalni sklopovi. Često se uz dvorce nalaze i gospodarske zgrade, vrtovi i perivoji. Kako

⁸⁵ Drago Miletić, *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2012., str. 203

⁸⁶ Isto, str. 203.

⁸⁷ Zorislav Horvat, *Burgologija*, str. 354.

⁸⁸ Isto, str. 354

im prvotna uloga nije obrambena, javljaju se uglavnom nakon prestanka opasnosti od Osmanlija na ovome području.

6. Fortifikacijska arhitektura na području središnje Istre

Središnja Istra nalazila se na graničnoj crti kulturnih utjecaja kontinentalnih sila, odnosno Habsburgovaca pod čijom se upravom zapravo nalazila, i utjecaja primorskih sila, Mletačke Republike, pod čijom se upravom nalazila zapadna obala Istre. No, stilske uzore koje nalazimo na primjerima fortifikacijske arhitekture u središnjoj Istri ipak pripadaju utjecajima kontinentalnih sila, poglavito područja Kranjske, odakle su dolazili česti upravitelji Pazinske knežije. Razvitak fortifikacijske arhitekture u Istri možemo pratiti tokom tri veća povijesna razdoblja. Plodonošno razdoblje izgradnje utvrđenja u Istri zbiva se između 10. i 13. stoljeća, a njihov je smještaj uvjetovan povoljnim geostrateškim položajem, stoga se mnogobrojni kašteli, poput Dragučkog i Gradinjskog pobrđa smještaju na hrptu grebena, a kašteli oko kojih nema naselja poput Letaja i Poserta smješteni su na vrhu grebena.⁸⁹ Često su se kašteli Pazinske knežije nalazili uz prometne putove koji su se odvajali od glavnih prometnica prema lokalnim cestama u unutrašnjosti Istre, na strateškim točkama za obranu.⁹⁰ Osim obrambene uloge, kašteli Pazinske knežije imali su često i rezidencijalnu ulogu, pogotovo osnaživanjem feudalnog sustava u Istri u 13. stoljeću.

Srednjovjekovne kaštele u Pazinskoj knežiji odlikuje jednostavni kvadratični tlocrt s istaknutom branič-kulom na jednom uglu. Ovisno o važnosti područja, rezidencije i financijskih sredstava feudalca, osnovni tlocrt utvrđenja nadopunjuje se različitim funkcionalnim objektima poput drugih kula, gospodarskih objekata, konjušnica, štala, kapelica i zidina koje služe kao prva linija obrane kaštela. Najvažnija obrambena jedinica kaštela Pazinske knežije je branič-kula, a od dvanaest poznatih, danas su sačuvane u Barbanu, Kršanu, Momjanu, Pazinu i Posertu.

Pazinska branič-kula najstarija je takva kula i jedan je od najstarijih dijelova samog pazinskog kaštela, dok je barbanska građena u dvije etape: prva etapa gradnje odvija se kada grofovi Gorički grade barbanski kaštel nakon što im je akvilejski patrijarh prepustio vlasništvo nad feudom, dok se druga etapa gradnje odvija u vrijeme obnove kaštela nakon velikih razaranja

⁸⁹ Irma Huić, Kašteli i naselja sjeveroistočne Istre od 10. do 18. stoljeća-urbanistički razvoj i preobrazbe, doktorska disertacija, Zagreb, 2015., str. 158

⁹⁰ Isto, str. 158

1330. godine.⁹¹ Prema mnogim sličnostima u načinu gradnje, branič-kula u Kršanu (slika 7.) građena je istovremeno kada se odvijala i druga faza u gradnji barbanske, u prvoj polovini 14.stoljeća, dok je branič-kula u Momjanu dograđivana u prvoj polovini 15. stoljeća.⁹²

Slika 7. Kaštel u Kršanu

Branič-kula u Posertu (slika 8.) građena je početkom 16. stoljeća, nakon što posjed dolazi u ruke Juraja Barba, a građena je nepravilnim kamenim komadima u nepravilnim redovima, a puškarnice su manjih dimenzija, primjerenije vatrenom oružju.⁹³

Slika 8. Kaštel u Posertu

Kašteli Pazinske knežije u svojem su sklopu imali i *palas*, sklop koji je sadržavao stan za kapetana, prostor za posadu kaštela, skladištenje feudalnih davanja i gospodarske zgrade. Kao

⁹¹ Isto, str. 190

⁹² Isto, str. 191

⁹³ Isto, str. 192

što je to slučaj s branič-kulom, pazinski palas najstariji je sačuvan, a datira se u 13. stoljeće. U prizemlju pazinskog palasa nalazili su se gospodarski prostori dok su se na katu nalazili stambeni prostori, a u sklopu kaštela nalazile su se i druge gospodarske zgrade.⁹⁴ U slično vrijeme nastaje i palas kaštela Petrapilosa (slika 9.), dok je onaj u Kršanu građen početkom 14. stoljeća, sa smještajem prostorija sličnim pazinskom palasu – u prizemlju su se nalazili gospodarski prostori poput konjušnice i spremišta, a na prvom i drugom katu nalazili su se stambeni prostori za feudalca i posadu.⁹⁵

Slika 9. Kaštel Petrapilosa

Obrambene kule bile su dio obrambenog sustava kaštela, a najstarije sačuvane su one iz Gračišća i Pićna iz, pretpostavlja se, 12. stoljeća.⁹⁶ Tijekom obnove i modernizacije brojnih kaštela u 15. stoljeću, u Knežiji se gradi nekoliko polukružnih kula, tipičnih srednjovjekovnih obilježja po načinu zidanja, visini i veličini otvora i rasporedu puškarnica.⁹⁷ Jedna od takvih je i polukružna kula u Pazinu, o čijoj gradnji nema pouzdanih izvora, ali se istovremeno grade još i kule u Boljunu, Barbanu i Žminju.⁹⁸ Veliko razdoblje promjena u razvitku fortifikacijske arhitekture događa se tijekom 15. i početkom 16. stoljeća. Nakon većih ratnih sukoba Mletačke Republike i Habsburgovaca, koji su zahvatili i područje središnje Istre, provale Osmanlija i pojave vatrenog oružja, dolazi do serije obnova već postojećih kaštela i osuvremenjivanja obrambene arhitekture. Često gradnju financira sama Habsburška monarhija, dok nekad to rade sami feudinci. Car Fridrik III. naložio je u 15. stoljeću pazinskom kapetanu Nikoli Rauberu da popravi i osuvremeni kaštele u Pazinskoj knežiji kako bi se uspjeli obraniti od turskih provala

⁹⁴ Isto, str. 193

⁹⁵ Isto, str. 193

⁹⁶ Isto, str. 193

⁹⁷ Isto, str. 184

⁹⁸ Isto, str. 186

i mletačkih napada.⁹⁹ Tijekom 16. stoljeća, nakon što su kupili barbanski feud, obitelj Loredan započinje s popravkom istočnog dijela kaštela, ali i gradnji gradske lože, komunalne cisterne i kapetanovog ureda.¹⁰⁰ Obnova je zapravo služila tomu da se kaštel prilagodi uporabi novog vatrenog oružja.¹⁰¹ Nakon rata Cambraiske lige i Uskočkog rata, koji su opustošili Istru, dolazi do perioda stabilizacije koja se ogleda i u gradnji obrambenih građevina. Sa smirivanjem situacije na Poluotoku, polako se brojni kašteli napuštaju, a oni koji su još uvijek zadržali rezidencijalni karakter obnavljaju se kako bi se prilagodili mirnim vremenima i sve više poprimaju stambeni karakter, poput kaštela u Kršanu koji biva preuređen u palaču Loredan.¹⁰² Zidine koje su branile gradove se ruše, a gradovi koji su često do tada bili koncentrirani uz sam kaštel ili unutar njega, doživljavaju naglo širenje na ostale dijelove grada.¹⁰³ Novi, barokni dvorci poput onoga u Lupoglavu ili Belaja (slika 10.) grade se na lako dostupnim mjestima, a tada već teško razoreni stari Lupoglav i Posert se napuštaju.¹⁰⁴ Novi dvorci jednostavne su građevine, više ladanjskog karaktera, iako zadržavaju neke utvrdne elemente, a pročelje im je razvedeno s nizovima jednostavnih prozorskih otvora, skromne ili nikakve profilacije na doprozornicima.¹⁰⁵ Utvrdno graditeljstvo u središnjoj Istri, prilagođavalo se povijesnim okolnostima, novinama na području ratovanja i novih oružja, a služilo u svrhu zaštite područja i njegovih stanovnika.

Slika 10. Dvorac Belaj

⁹⁹ Isto, str. 195

¹⁰⁰ Isto, str. 195

¹⁰¹ Isto, str. 195

¹⁰² Isto, str. 197

¹⁰³ Isto, str. 196

¹⁰⁴ Isto, str. 196

¹⁰⁵ Isto, str. 196

7. Kaštel u Pazinu

7.1. Povijest gradnje i obnove

7.1.1. Prvi počeci gradnje i srednjovjekovno razdoblje

Počeci naseljenosti u gradu Pazinu započinju na zapadnom dijelu grada, na rubovima ponora Pazinske jame. Iako ne postoje službeni zapisi o tome, pretpostavlja se da je na mjestu kaštela postojalo starije zdanje što potvrđuju i istraživanja arheologa Josipa Višnjica.¹⁰⁶ Pri istraživanjima pronađen je vanjski obodni zid feudalčeve rezidencije, a pronađeni su i tragovi brončanodobnog naselja koje se nekada nalazilo na tom prostoru.¹⁰⁷ Radi se o ulomcima kamenih posuda koje dokazuju da je na tom prostoru funkcioniralo gradinsko naselje, a u ranom srednjem vijeku podignut je *castrum*, utvrđeno naselje iz kojega se kasnije razvio kaštel.¹⁰⁸ Pazinska utvrda, iako nosi naziv kaštel, zapravo to nije. Kaštel je primjer fortifikacijske građevine jednostavnog, pravilnog tlocrta koja se obično javlja u vrijeme 15. i 16. stoljeća, dok pazinski kaštel po svojoj klasifikaciji spada u skupinu srednjovjekovnih burgova.¹⁰⁹ Pazinski kaštel prvi se puta spominje 983. godine u dokumentu koji potvrđuje darovnicu cara Otona I. iz Verone kojom se *Castrum Pisinum* daruje porečkom biskupu.¹¹⁰ Prema Camillu De Franceschiju, Kaštel je već tada bio jednostavna robusna konstrukcija izduženog pravokutnika s prizemljem i dva kata te s prislonjenom kvadratičnom kulom i zidinama, koje su obuhvaćale

Slika 11. Pazinski kaštel, tlocrt

¹⁰⁶ Pronađen vanjski obodni zid feudalčeve rezidencije iz konca 12. stoljeća, Glas Istre, 2018,

<https://www.glasistre.hr/istra/pronaden-vanjski-obodni-zid-feudalceve-rezidencije-iz-konca-12-stoljeca-560893>

¹⁰⁷ Isto.

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Krešimir Regan i Branko Nadilo, Preostale utvrde u Pazinu i okolici, u: Građevinar 11, Zagreb, 2012., str 965

¹¹⁰ Petar Strčić, *Pazin*, Pazin: Skupština općine Pazin, 1982., str. 38

i druge građevine, kapelu i mali zvonik te gospodarske objekte koje su bile nužne za plemiće i njegovu poslugu.¹¹¹

Slika 12. Pazinski kaštel

Branjen je s jedne strane prirodnim okruženjem, kanjonom rijeke Pazinčice, a s ostalih strana masivnim zidinama koje danas nisu sačuvane. Postupnim razvojem, promjenama i nadogradnjama, pazinski je kaštel iz građevine izrazito obrambenog karaktera izrastao u objekt stambene rezidencije.

Iz prvog, najstarijeg razdoblja gradnje sačuvana je branič-kula te mali dio zidina koje datiraju u razdoblje prije 13. stoljeća.¹¹² Pretpostavka je da je povijesni ulaz u kaštel bio smješten upravo u prizemlju branič-kule (slika 13.).¹¹³ U unutrašnjosti prizemne etaže branič-kule postoje tragovi petog većeg lučnog otvora pa se pretpostavlja da se u pazinski kaštel do sredine 15. stoljeća ulazilo kroz branič-kulu.¹¹⁴ No, dok na unutarnjoj strani postoje tragovi, na

¹¹¹ Zofia Mavar i Gordana Goldstein, Pazinski kaštel (povijest – stanje – mjere), Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, 1987., Zagreb, str. 2

¹¹² Irma Huić, Kašteli, str. 132

¹¹³ Isto, str. 183

¹¹⁴ Isto, str. 183

vanjskom se zidu oni ne vide budući da je južni zid izvana zatrpan nasipom od gradnje ceste.¹¹⁵ Mogući prilaz kaštelu vodio je s područja, tada još nerazvijenog naselja Buraj, dok bi ulaz na sjeveru bio znatno kompliciraniji, iako bi s obrambene strane bio puno povoljniji, budući da bi napadač morao obići kaštel duž južnog i istočnog poteza i prebaciti se preko jednog kraka bujičine gudure.¹¹⁶ Nakon izgradnje polukružne kule u 15. stoljeću, ulaz se pomiče. Dvokatni palas kaštela sagrađen je u prvoj polovini 13. stoljeća. Sadržavao je na nižoj etaži spremišta i sobe za posluhu, dok se na drugom katu nalazila feudalčeva rezidencija.¹¹⁷

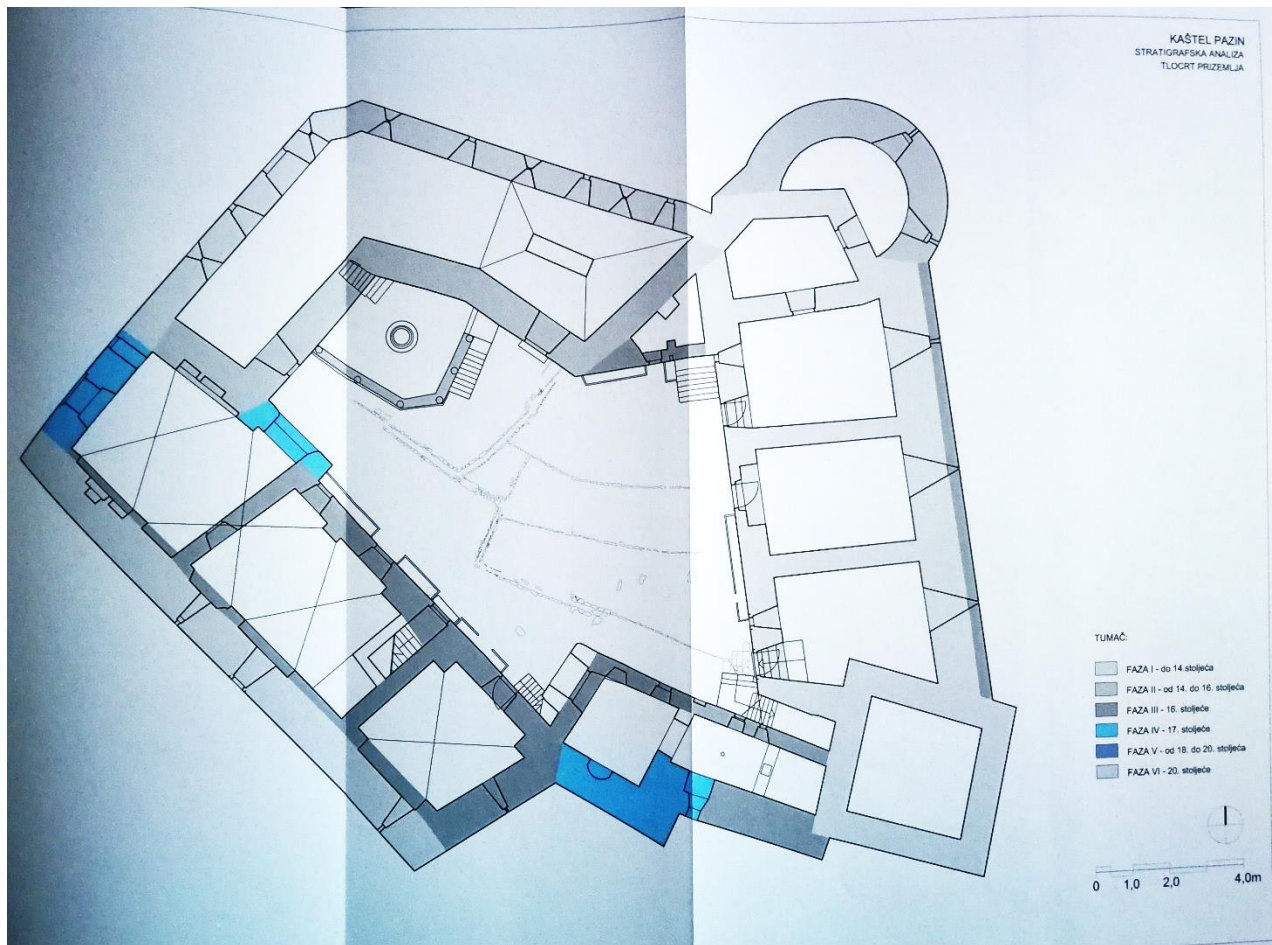

Slika 13. Branič-kula kaštela u Pazinu

¹¹⁵ Isto, str. 183

¹¹⁶ Isto, str. 183

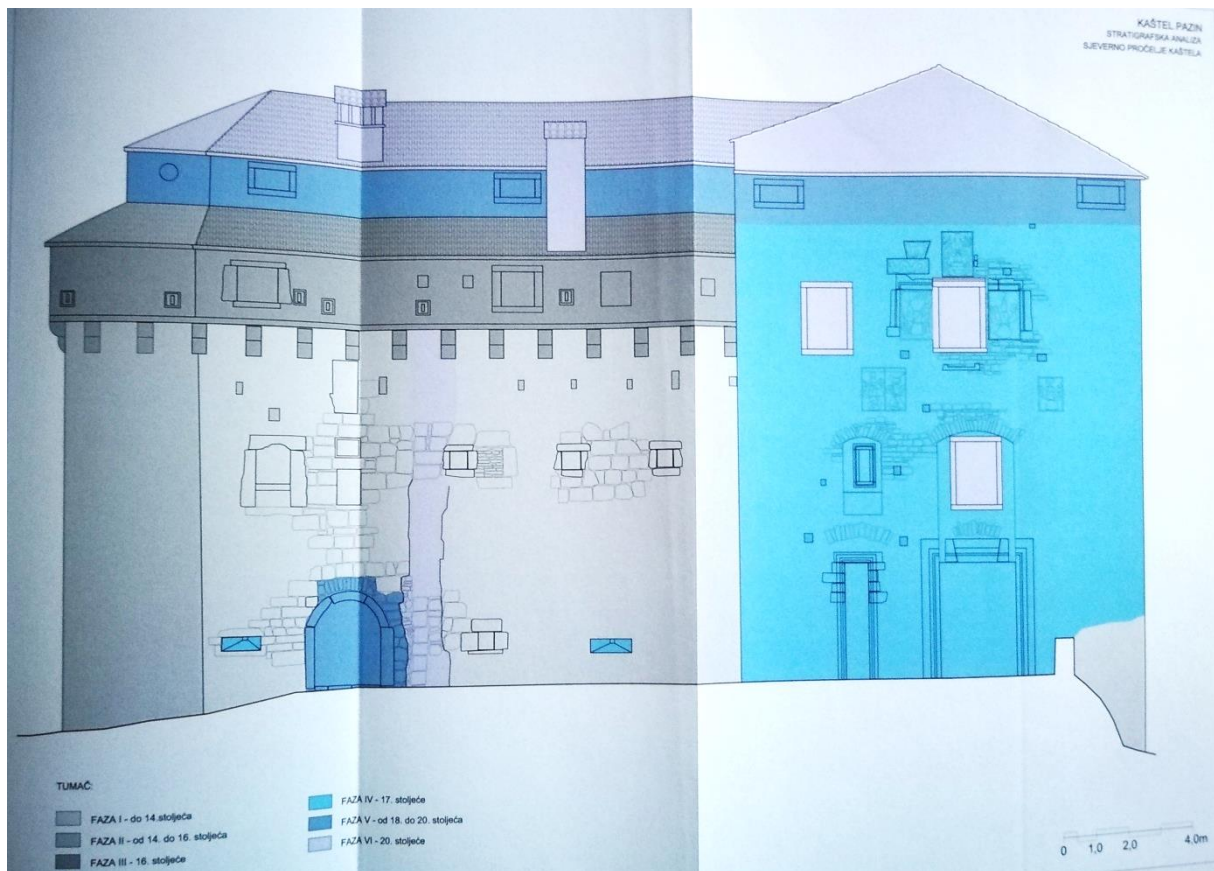
¹¹⁷ Isto, str. 193

Slika 14. Stratigrafska analiza tlocrta prizemlja Kaštela

TUMAČ

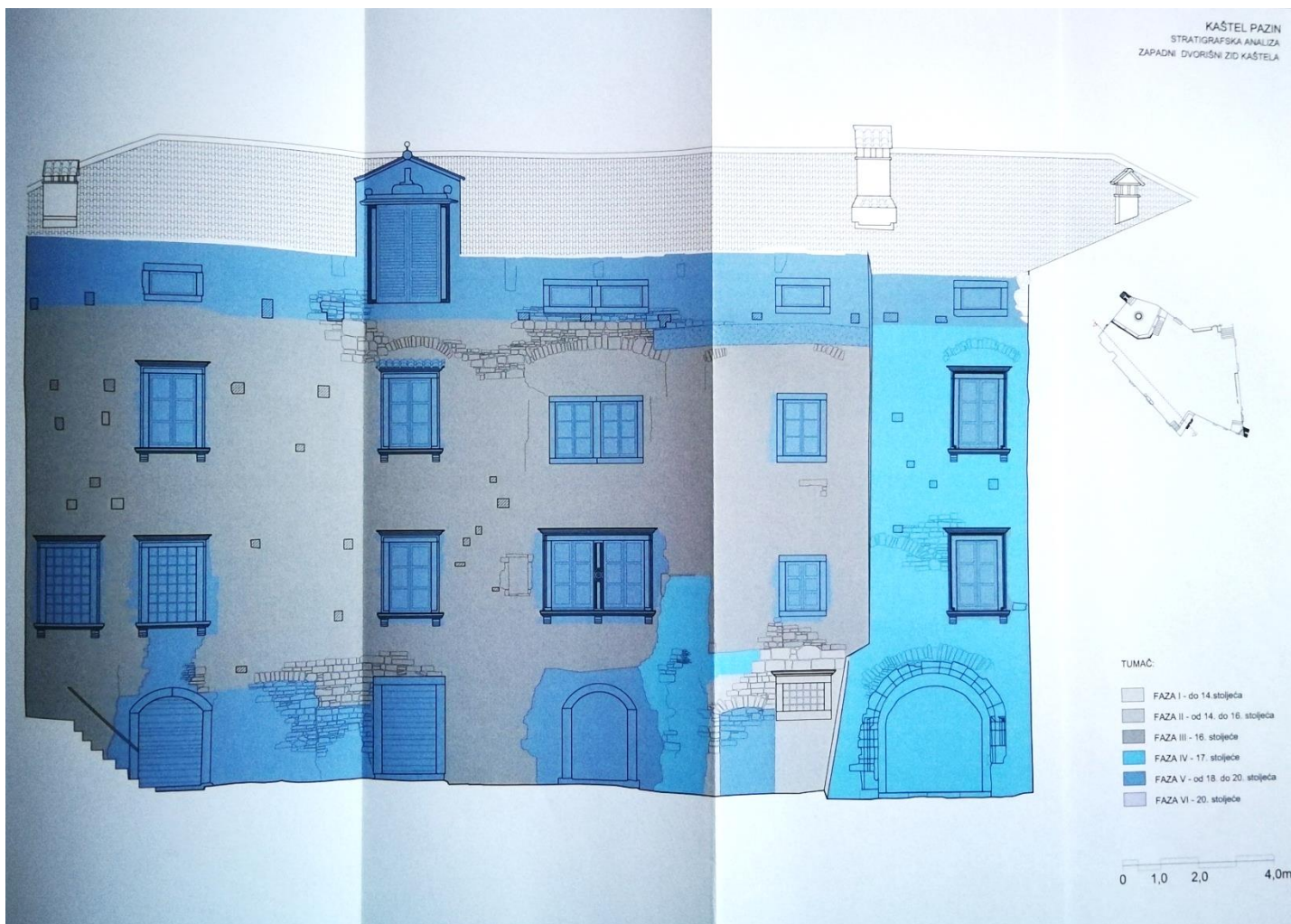
	FAZA I. – do 14. stoljeća
	FAZA II. – od 14. do 16. stoljeća
	FAZA III. – 16. stoljeće
	FAZA IV. – 17. stoljeće
	FAZA V. – od 18. do 20. stoljeća
	FAZA VI. – 20. stoljeće

Slika 15. Stratigrafska analiza sjevernog pročela Kaštela

TUMAČ

	FAZA I. – do 14. stoljeća
	FAZA II. – od 14. do 16. stoljeća
	FAZA III. – 16. stoljeće
	FAZA IV. – 17. stoljeće
	FAZA V. – od 18. do 20. stoljeća
	FAZA VI. – 20. stoljeće

Slika 16. Stratigrafska analiza zapadnog dvorišnog zida Kaštela

TUMAČ

	FAZA I. – do 14. stoljeća
	FAZA II. – od 14. do 16. stoljeća
	FAZA III. – 16. stoljeće
	FAZA IV. – 17. stoljeće
	FAZA V. – od 18. do 20. stoljeća
	FAZA VI. – 20. stoljeće

7.1.2. Dogradnja u 13. stoljeću

Prema de Franchesciju prva zabilježena dogradnja kaštela odvijala se tijekom 13. i početkom 14. stoljeća.¹¹⁸ Radovi nisu zadirali mnogo u postojeći izgled građevine, koja je romaničke forme sačuvala u tlocrtnom rasporedu, dok su elementi njemačke gotike vidljivi na fasadama i u interijeru.¹¹⁹ Trag tog vremena potvrđuju dva natpisa na kamenim pločama ugrađenim u pročelje te dekoracija u vidu profiliranih klupica za prozore.¹²⁰ Veće promjene iz tog razdoblja počinju se događati u razvoju samoga grada. Izgradnjom novih kuća u citadeli potiče se doseljavanje novih stanovnika što naposljetku potiče izgradnju nove crkve sv. Nikole na mjestu postojeće kapele pod pokroviteljstvom vlasnika feuda, Alberta II. Goričkog, između 1266. i 1280. godine.

7.1.3. Dogradnja u 15. i 16. stoljeću

Velike promjene na kaštelu zabilježene su tijekom 15. i u 16. stoljeću. Brojne nepogodne povijesne okolnosti počevši od rata Cambraiske lige, Uskočkih ratova i provala Osmanlija stavljaju na radar Habsburgovaca i kaštel u Pazinu. Dogradnje u 15. stoljeću rađene su s ciljem osuvremenjivanja obrambenog sustava cijelog sklopa. Pazinski kapetan Nikola Rauber dobio je po nalogu Fridrika III. obavezu da sustav osuvremenjivanja provede na kaštelima u Pazinskoj knežiji uključujući i pazinski.¹²¹ Uz istočni, bočni obrambeni zid cijelog platoa gradi se 1478. godine dvostruki obrambeni predzid, a oko branič-kule dodatni polukružni predzid.¹²² Srušene su i neke kuće koje su se naslanjale na utvrdu, a onemogućavale su učinkovitu obranu zida.¹²³ Gradnjom predzida ispred branič-kule zatvoren je dotadašnji pristup u citadelu kroz branič-kulu te se uspostavlja novi ulaz u kaštel i naselje.¹²⁴ Zide je okrunjeno bedemskim putem sa zupčastom ogradom za bolju obranu i nadzor prostora te vertikalnim ispustima za obranu.¹²⁵ S unutarnje strane zida grade se staje, spremišta i kuhinja za posluhu i cisterna prislonjena na ulaz.¹²⁶ Na sjevernom uglu kaštela gradi se nova polukružna kula. O gradnji polukružne kule u

¹¹⁸ Camillo de Franceschi, *Storia documentata della contea di Pisino*, Venezia: Società, 1964., str. 177.

¹¹⁹ Zofia Mavar i Gordana Goldstein, *Pazinski kaštel*, str. 3

¹²⁰ Isto, str. 3

¹²¹ Irma Huić, *Kašteli*, str. 195

¹²² Isto, str. 135

¹²³ Isto, str. 135

¹²⁴ Isto, str. 135

¹²⁵ Zofia Mavar i Gordana Goldstein, *Pazinski kaštel*, str. 3

¹²⁶ Isto, str. 3

literaturi nema pouzdanih podataka, no svojom formom kula je prilagođena uvjetima ratovanja vatrenim oružjem.¹²⁷ Gradnjom kule uspostavlja se novi ulaz u kaštel kroz vanjsko dvorište - propugnakul, s berteskom iznad prolaza u unutarnje dvorište.¹²⁸

Slika 17. Pazinski kaštel, rotonda

Tijekom sukoba s Mlečanima između 1508. i 1516. godine, pazinski je kaštel bio u teškom stanju, a iz rata Cambraiske lige kaštel je izašao razoren. Topovsko je oružje oštetilo tvrđavu, posebice vanjske bedeme te je takvo stanje dočekalo novog vlasnika Kaštela. Godine 1533. Pazinski je kaštel otkupio bergamski trgovac tekstilom Alessio Mosconi. Za vrijeme njegova boravka, izvedeni su nužni popravci na kašelu i zidinama koje je financirao vlastitim sredstvima, no za veće zahvate traži novčanu, ali i stručnu pomoć od cara, pozivajući se na iznimno važan strateški položaj kaštela i njegovu važnu ulogu u obrani Pazinske knežije.¹²⁹ Car na teren šalje stručno povjerenstvo građevinskih i vojnih stručnjaka koje obilazi Kaštel. U

¹²⁷ Josip Višnjić, *Istarske feudalne rezidencijalne utvrde tijekom kasnog srednjeg i ranog novog vijeka (15.-17. stoljeće)*, u: *Istra u novom vijeku*, uredila: Tatjana Bradara, Pula,

¹²⁸ Irma Huić, *Kašteli*, str. 181

¹²⁹ Isto, str 139

izvješću iz 1534. godine potvrđuju se Mosconijevi navodi o lošem stanju utvrde, što dovodi do niza obnova koje financira careva blagajna.¹³⁰ Budući da je pazinski kaštel bio najvažnija strateška točka u vojnoj obrani austrijskog dijela Istre, povjerenstvo, uz popravak razrušenih dijelova, predlaže i novi program obrambenog sustava.¹³¹ Prvi ciklus radova pod pokroviteljstvom cara izvođen je u periodu od 1537. do 1548. godine pod građevinskim rukovodstvom majstora Martina iz Lugana.¹³² Do 1539. godine izgrađeni su temelji nove građevine iznad Jame: kantina, žitnica i prostori za stanovanje, a izvršeni su i popravci i pregradnje na glavnom obrambenom elementu, na najmasivnijem zidnom pojasu okrenutom prema gradu.¹³³ Na istom se zidu poboljšavaju otvori puškarnica. Ulazni trijem je nadsvođen kamenim svodom, stara kuhinja u dvorištu je srušena, a uz četverokutnu kulu sagrađena je nova.¹³⁴ Pojačan je i pojas zidova između branič-kule i polukružne kule, a uz litice postojećeg obodnog zida dozidan je i novi sloj kamenog zida.¹³⁵ Uređene su nove puškarnice i zidani ophod s mašikulama.¹³⁶ Sve troškove obnove odobravalala je i nadziralo Državno povjerenstvo. Cjelokupni popis radova izvedenih u svrhu obnove i poboljšanja stanja kaštela daje sliku izgleda kaštela s početka 16. stoljeća. Kaštel je obuhvaćao izduženu pravokutnu zgradu feudalčeva stana s dvije etaže, branič-kulu te obrambeni zid koji je povezivao palas s polukružnom kulom na sjeveroistočnom uglu. U unutrašnjem dvorištu kaštela, na zidine nalegle su gospodarske građevine i kapela posvećena Bogorodici. Zidine kaštela imale su drveni ophod. Nakon smrti Allesia Moscona 1540. godine, radove na kaštelu nastavljaju njegovi sinovi, koji traže financijsku potporu cara, koji još jednom šalje povjerenstvo da pregleda radove.¹³⁷ Povjerenstvo preporučuje da se odobre sredstva za radove na zgradi iznad Pazinske jame, a predložena je i obnova pomičnog mosta te probijanje puškarnica u zidu vanjskog dvorišta.¹³⁸ Nakon Mosconijeve smrti, na mjesto pazinskog kapetana dolazi Adam Cvetković koji nastavlja radove na kaštelu sve do smrti 1570. godine. Cvetković uz financijsku pomoć cara nastavlja radove na temelju prijašnjih Mosconijevih planova.¹³⁹ Očistio je unutarnje dvorište rušenjem stare kuhinje i crkve, potom ojačao potez zidina prema naselju i dovršio modernizaciju zgrade nad Pazinskom jamom.¹⁴⁰ Pri izvedbi planova izrađen je i projekt Giolama da Lamberga koji

¹³⁰ Zofia Mavar i Gordana Goldstein, Pazinski kaštel, str 4

¹³¹ Isto, str. 4

¹³² Isto, str. 4

¹³³ Isto, str. 4

¹³⁴ Isto, str. 4

¹³⁵ Irma Huić, Kašteli, str. 140

¹³⁶ Isto, str. 140

¹³⁷ Isto, str. 141

¹³⁸ Isto, str. 141

¹³⁹ Isto, str. 141

¹⁴⁰ Isto, str. 141

predlaže izgradnju dodatne bastionske utvrde ispred četvrtaste i polukružne kule.¹⁴¹ Tijekom 16. stoljeća veliki broj vojnih fortifikacijskih stručnjaka obilazi pazinski kaštel te izvješća s terena šalju u Beč iznoseći stanje radova, ali i moguće preinake. Jedno od takvih izvješća je i izvješće Giovannija Antonia iz Gorice koji je 1566. godine posjetio Pazin i u izvješću caru iznio svoje ideje o poboljšanju sustava obrane. Giovanni Antonio uz pregled dotadašnje izvedbe obnove i pregradnje kaštela predlaže i izgradnju bastiona te obrambenog jarka ispred polukružne kule, a na glavnoj četvrtastoj kuli predlaže uređenje dodatne puškarnice (slika 18.).¹⁴² Predlaže i podizanje dodatnog bastiona u središnjem dijelu gradskog zida koje bi omogućavalo što bolje nadgledanje i čuvanje gradskih vrata.¹⁴³ No planovi nisu izvedeni. Nakon smrti Adama Cvetkovića u Pazin 1570. dolazi četvrto povjerenstvo, u kojem se nalazio i sin Martina iz Lugana, Giovanni da Lugano. Povjerenstvo je ustvrdilo da se radovi ne poklapaju s projektom, osobito u dijelu koji se tiče feudalčeve rezidencije.¹⁴⁴ Dvije godine nakon Cvetkovićeve smrti, u Pazinu se sastaje peto povjerenstvo koje dotadašnje radove ocjenjuje kao dobrima te da se svi troškovi poklapaju s radovima.¹⁴⁵ Ovim obnovama i pregradnjama kaštel je poprimio današnji izgled.

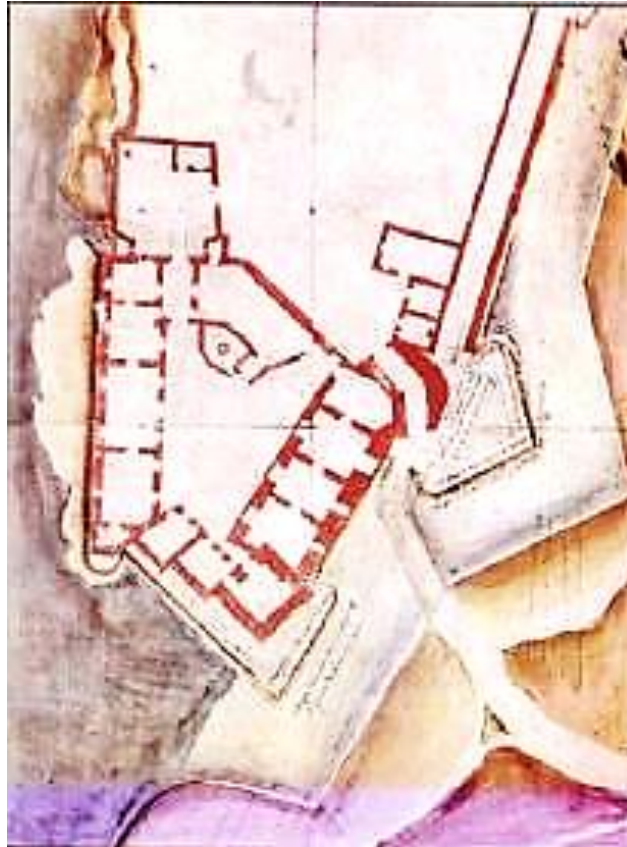
¹⁴¹ Isto, str. 141

¹⁴² Mirela Slukan Altić, Historiografsko-geografska osnova razvoja Pazina: Kartografska analiza, u: Tabula: časopis Filozofskog fakulteta u Puli, br.12., Pula, 2014, str 219.

¹⁴³ Isto, str. 219

¹⁴⁴ Irma Huić, Kašteli, str. 141

¹⁴⁵ Isto, str. 142

Slika 18. Plan kaštela u Pazinu, Giovanni Antonio

7.1.4. Pazinski kaštel u 17. stoljeću

Spletom povijesnih okolnosti, prestankom velikih ratnih razaranja, pazinski kaštel počinje gubiti svoju prvotnu obrambenu funkciju. S novim, mirnim razdobljem, kaštel se sve više počinje prilagođavati osobinama rezidencijalnih građevina, osobito u 18. stoljeću. Prvih desetljeća 17. stoljeća kaštel je u lošem stanju zahvaljujući Uskočkom ratu i seljačkim bunama koje su se odvijale na području Pazina. Loše stanje svih kaštela u Pazinskoj knežiji potaklo je obnovu utvrda u Istri te car na područje Knežije šalje vojne topografe i inženjere kako bi utvrdili njihovo stanje i predložili dodatno poboljšanje sustava utvrđivanja.¹⁴⁶ Tom prilikom vojni inženjer Martin Stier dolazi dati svoje viđenje o utvrdi koja se diže nad Pazinskom jamom (slika 19.).¹⁴⁷ U *Izvešću o dvorcu i gradiću Pazin, oba u posjedu njegove milosti Kneza od Auersberga, o njihovom sadašnjem stanju i mogućim poboljšanjim*, Stier piše o stanju pazinske utvrde te daje prijedloge za buduće dogradnje.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Mirela Slukan Altić, *Historiografsko-geografska osnova razvoja Pazina: Kartografska analiza*, str. 220

¹⁴⁷ Isto, str. 220

¹⁴⁸ Isto, str. 221

Slika 19. Nacrt pazinskog kaštela, Martin Stier, 1660.

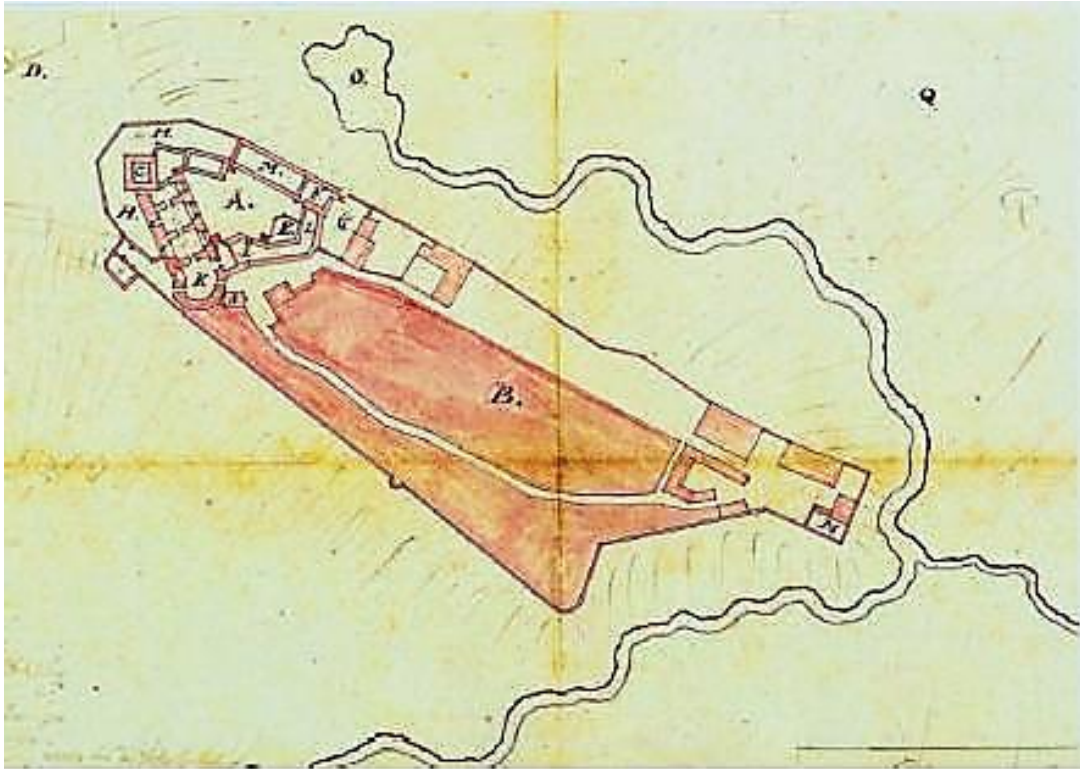
U izvješću ističe strateški položaj pazinske utvrde koja je od ključne važnosti ukoliko dođe do novih sukoba s Mlečanima te predlaže brigu o mjestu i popravak nedostataka koje je uočio u obrambenom sustavu.¹⁴⁹ Stier ukazuje na postojanje mjesta desno od gradskih vrata koje nije moguće obraniti s ikojega zida, a s kojeg se neprijatelj može učvrstiti i probiti zidine.¹⁵⁰ Upućuje i na stranu branič-kule čija je jedna strana također nezaštićena. U cilju što bolje obrane utvrde, Stier predlaže dogradnju dviju kula, jedne uz gradska vrata te jedne polukružne uz južni dio zidina.¹⁵¹ Stierovi prijedlozi nikada nisu realizirani. Desetak godina kasnije nastaje idući plan obnove kaštela. Stručnjak za fortifikacijske građevine, Johann Friedrich Hollstein dorađuje Stierov plan. Iz Hollsteinovog plana (slika 20.) može se dobro iščitati unutrašnja struktura utvrde i shematsku strukturu gradskog naselja unutar zidina.¹⁵²

¹⁴⁹ Isto, str. 221

¹⁵⁰ Isto, str. 222

¹⁵¹ Isto, str. 222

¹⁵² Isto, str. 222

Slika 20. Nacrt pazinske utvrde, Johann Friedrich Hollstein, 1671.

Unutarnje dvorište zatvarale su posebne zidine i četvrtasta kula koja je nadzirala ulaz u grad, a u sklopu zgrada unutar kaštela nalazio se i stan grofa Auersberga, vojni stožer, konačište za vojsku, cisterna za vodu i skladište oružja.¹⁵³ U kaštel se ulazilo kroz prednje dvorište kraj kojeg se nalazila kuhinja.¹⁵⁴ Bio je to pravi grad u malom. Hollstein je predlagao dodatna utvrđenja na jugozapadnom dijelu utvrde i istočnom dijelu gradskih zidina te dogradnju bastiona na rubnom dijelu grada.¹⁵⁵ U Hollsteinovo vrijeme grad se već proširio izvan gradskih zidina, što je prikazano na njegovu planu. Središnji se dio grada sastojao od kompaktno izgrađenih kuća s unutrašnjim dvorištima, dok se druga zona protezala duž sjevernog obrambenog zida u kojoj su živjeli plemići i bogati trgovci, dok je uz južni zid izgrađeno samo nekoliko objekata.¹⁵⁶

¹⁵³ Isto, str. 222

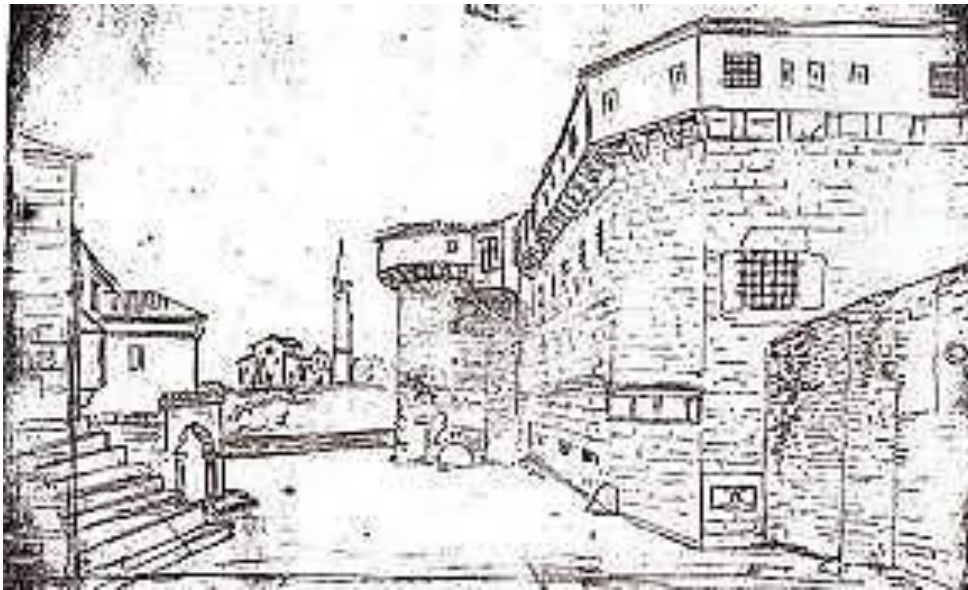
¹⁵⁴ Isto, str. 222

¹⁵⁵ Isto, str. 222

¹⁵⁶ Isto, str. 223

7.1.5. Kaštel u 18. i 19. stoljeću

Stabilizacijom granica na istoku carstva, prestankom osmanske opasnosti i propašću Mletačke Republike koju je ukinuo Napoleon, Habsburška Monarhija polako počinje napuštati utvrde diljem svojega teritorija. Kao i brojne druge važne utvrde koje su branile Monarhiju, s prestankom ratne opasnosti pazinski kaštel počinje gubiti značenje najvažnije strateške točke u obrani austrijskog dijela istarskog poluotoka. Nepovoljni povijesni uvjeti i gubitak obrambenog značaja prouzročili su stagnaciju u razvoju Pazina, što dovodi do gubitka interesa Habsburške Monarhije za daljnje poboljšanje i održavanje kaštela. Stoga su promjene koje se odvijaju tijekom 19. stoljeću usmjerene poboljšanju uvjeta stanovanja feudalca i njegove posade. Utvrda se polako počinje otvarati. Najvažniji je pothvat toga razdoblja rušenje gradskih zidina koje su štitile unutrašnje naselje koje se tim činom otvara prema ostalim dijelovima grada. Jedan od posljednjih prikaza zidina donosi Pietro Nobile (slika 21.), istaknuti tršćanski arhitekt i konzervator, u poznatoj veduti iz 1815. godine na kojoj su zidine još uvijek vidljive, dok ih 1820. godine na katastarskom planu više nema.¹⁵⁷

Slika 21. Veduta Pazina, Pietro Nobile 1815.

Dvadesetih godina 19. stoljeća dolazi i do zatrpavanja jarka oko kaštela koji je štitio ulaz. Nakon što je zatrpano, područje jarka je i popločeno te je time kaštel u potpunosti povezan s

¹⁵⁷ Isto, str. 226

predgrađem.¹⁵⁸ Duž južnog i istočnog pročelja probijaju se prozori na drugom katu kako bi osvijetlili unutrašnje prostorije, a smanjuje se broj otvora za topove i broj puškarnica budući da opasnosti od ratova više nema. Osim za stanovanje, utvrda počinje služiti i kao zatvor. Početkom 19. stoljeća branič-kula, koja je dominirala vizurom grada i bila simbol grada, srušena je do razine krova, a kamenim kvadrima iz kule poravnat je okolni teren kaštela, stvarajući maleni trg te izravnote visinske razlike, dok su obrađenim kamenim kvadrima iz njezina plašta popločene ulice.¹⁵⁹ U tom je razdoblju dozidan toranj sa satom i preslicom čime se mijenja izgled istočnog pročelja, a glavni je zapadni ulaz premješten udesno, na mjestu gdje se danas nalazi.¹⁶⁰ Kako se sve više i unutrašnjost prilagođava rezidencijalnom karakteru, polako nestaje i veliki dio pokretnog oružanog inventara poput puški, topova, kugli, noževa, arkeuza, mušketa, probijanjem velikih prozora osvjetljava se unutrašnjost, dok se pregradnjama prostorija unutar utvrde javljaju velike sobe za primanja i zabavu.¹⁶¹ Rušenjem zidina napuštene su i srušene brojne kuće koje su stajale uz same zidine dok je očuvana ostala kuća tršćanske obitelji Rapicio, koja je bombardirana u Drugom svjetskom ratu. Cijelo je 19. stoljeće obilježeno postupnim prilagođavanjem kaštela karakteru rezidencijalne građevine i otvaranju utvrde prema gradu i općenitom razvoju grada i njegovog urbanog tkiva.

7.2. Kaštel u 20. stoljeću - kronika radova obnove

Nakon adaptacije kaštela i njegove prilagodbe objekta stambenog karaktera, druga polovina 19. stoljeća i prva polovina 20. stoljeća predstavljaju mirno razdoblje u povijesti pazinskog kaštela. No mirno razdoblje bez gotovo ijedne zabilježene intervencije dovelo je do sve ubrzanijeg propadanja. Jedan od velikih problema uzroka propadanja građevinskog i vezivnog materijala su velike oscilacije u dnevnoj temperaturi, poglavito u ljetnim danima kada se temperatura popne do gotovo 40°C stupnjeva, dok se navečer spusti ispod 20°C stupnjeva. Uz velike temperaturne razlike, veliki problem je i visoka vlažnost koja dovodi do slabljenja veza između vezivnog materijala, korozije metalnih dijelova, i stvaranja crvotočina u drvenim dijelovima, statički poremećaji te društvena nebriga i nedostatak financijskih sredstava za izvođenje potrebnih radova. Pazinski je kaštel sredinu 20. stoljeća dočekao u vrlo lošem stanju

¹⁵⁸ Maja Zidarić, Urbanistički razvoj Pazina od početka 16. do kraja 19. stoljeća, u: Vjesnik Istarskog arhiva 21, Pazin, 2014. str. 127

¹⁵⁹ Irma Huić, Kašteli, str. 148

¹⁶⁰ Isto, str. 148

¹⁶¹ Isto, str. 148

radi zapuštenosti i gore navedenih neljudskih faktora propadanja. Iz Drugog svjetskog rata, kaštel je izašao gotovo netaknut, a oslobođenjem Istre od talijanske okupacije, kaštel potpada pod ruke nove državne uprave te se kao državno vlasništvo počinje koristiti najprije kao depoi Državnog arhiva, a zatim se u nj useljava Etnografski muzej Istre te krajem 1990ih godina i Muzej grada Pazina. Začetak ideje muzejskog izlaganja u Kaštelu seže u prvu polovinu 20. stoljeća, budući da se u samom vlasništvu obitelji Montecuccoli, tadašnjih vlasnika kaštela, nalazila bogata privatna zbirka koja je uključivala stare predmete iz svakodnevice, oružje i okove.¹⁶² Običaj je bio da su svake godine 5. kolovoza, nakon službene mise u Kapelici, posjetitelji mogli razgledati kuhinju s bogatom zbirkom posuda od bakra, dok se na drugom katu nalazilo izloženo oružje i okovi.¹⁶³ Nakon što su njemački vojnici okupirali Pazin za vrijeme Drugog svjetskog rata, bacili su predmete iz kaštela u Jamu.¹⁶⁴ Prilikom osnivanja Etnografskog muzeja Istre i izglasavanja odluke da bude smješten u pazinskom kaštelu, jedan od prvih zadataka „Društva za povijest i kulturna pitanja Istre“ bilo je i uređenje prostorija Kaštela kako bi muzej mogao funkcionirati na svakodnevnoj bazi. Prema zapisniku Društva sa sjednice 1955. godine zabilježena je promjena krova, uređenje dvorana i njihova prilagodba izložbenim prostorima, provođenje električne energije u prostorije kaštela, uvođenje vode i prilagodba sanitarnih čvorova.¹⁶⁵ Kako muzej nije imao velike mogućnosti za financiranje prilagodbe građevine naglo rastućim modernim uvjetima života, Društvo je svake godine prikupljalo sredstva za čišćenje prostorija kaštela, prostoriju po prostoriju kako bi unutra mogli smjestiti sve bogatiju zbirku etnografskih predmeta.¹⁶⁶ Uz pomoć Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu i ostalih institucija koje su bile nadležne za očuvanje kulturne baštine, 1960ih godina dolazi do niza konzervatorskih intervencija kojima se pokušava očuvati i popraviti stanje kaštela.

7.2.1. Popravak krovne konstrukcije tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća

Prvi veći sanacijski radovi na popravku Kaštela izvedeni su 1964. godine kada je izvršen prvi zahvat na statičkom saniranju kaštela, u krilu do kvadratične kule. Tada su porušeni kontrafori i vanjski su zidovi povezani horizontalnim armiranobetonskim serklažom te su na drugome katu postavljene zatege.¹⁶⁷ Tijekom radova izvršen je i pregled cjelokupnog krovišta

¹⁶² Tanja Kocković Zaborski, Osnutak Etnografskog muzeja Istre u kontekstu poslijeratne politike i muzejskih praksi, u: Etnološka istraživanja, No. 21, 2016., str. 23

¹⁶³ Isto, str. 23

¹⁶⁴ Isto, str. 26

¹⁶⁵ Isto, str. 26

¹⁶⁶ Isto, str. 26

¹⁶⁷ Zofia Mavar i Gordana Goldstein, Pazinski kaštel, str. 11

utvrde te je ustanovljeno da krovništvo nije statički ispravno što dovodi do potisaka na vanjske obodne zidove i do pojave vertikalnih pukotina.¹⁶⁸ Statičar inženjer Mate Senjaković izradio je u suradnji s arhitekticom Zavoda inženjerkom Vilmom Babić projektni elaborat kojim je predvidio izmjenu cjelokupnog krovništva.¹⁶⁹ Iste godine započinje prva etapa radova. Sanirano je 228 m² krova iznad jugoistočnog krila kaštela, a kako bi se sredstvima dobivenim za sanaciju popravila što veća površina krova, nisu se izvodili radovi na uređenju tavanskih prostorija ni stolarski radovi za zatvaranje tavanskih otvora.¹⁷⁰ Potom je 1967. godine izvedena druga etapa radova kojom je sanirano još 308 m² krova iznad jugoistočnog krila kaštela, osim krova iznad kule rotonde.¹⁷¹ Treća etapa izvedena je 1968. godine kada je u obnovu krovništva uključeno i područje iznad polukružne kule. U ovoj je etapi radova izveden i daščani pod tavana u rotondi koji je odijeljen od krovne konstrukcije s kojom je ranije bio povezan što je dovodilo do stalnog pucanja stropne žbuke u dvorani polukružne rotonde.¹⁷² Već je iduće godine započela i četvrta etapa radova koja je uključivala sanaciju 295 m² krova sjeveroistočnog dijela kaštela, a položen je i daščani pod na tavanu te tavanski prozori, budući da se taj dio krova nalazio iznad uprave i izložbenog prostora Etnografskog muzeja Istre.¹⁷³ Peta etapa izvodi se 1970. godine kojom je sanirano 412 m² krova iznad sjeverozapadnog i jugozapadnog dijela kaštela te je tom etapom u potpunosti sanirano krovništvo Pazinskog kaštela s ukupnom površinom 1358 m².¹⁷⁴ Sanaciju krovništva financirali su uglavnom Republički fond za unaprjeđivanje kulturnih djelatnosti i Općinski fond za kulturu. Izvješće za 1971. godinu predviđao je i šestu etapu radova kojom su se obavljani popravci svih podova i stubišta na tavanu te postavljanje stolarija na prozorima i njihovo ostakljenje te je na taj način u potpunosti sanirano krovništvo i tavanski prostor kaštela.¹⁷⁵ Već 1980. godine moralo se ponovno pristupiti popravcima krovništva.

7.2.2. Pripremna istraživanja Zofie Mavar

Godine 1987, prije velikih restauratorskih radova na kaštelu, arhitektica Zofia Mavar je na traženje Etnografskog muzeja Istre zajedno s povjesničarkom umjetnosti Gordanom Goldstein pripremila program zaštitnih radova na pazinskom kaštelu. Njihov rad iskorišten je kao svojevrsna priprema za daljnje radove koji su se odvijali 1990ih godina. U tu je svrhu izvršen detaljan pregled objekta, prezentirano je njegovo stanje i mjere koje je potrebno poduzeti kako

¹⁶⁸ Konzervatorski odjel u Puli, Izvješće – Kaštel u Pazinu, Konzervatorski zavod u Zagrebu, 1969., str. 1

¹⁶⁹ Isto, str. 1

¹⁷⁰ Isto, str. 1

¹⁷¹ Isto, str. 1

¹⁷² Isto, str. 1

¹⁷³ Isto, str. 2

¹⁷⁴ Isto, str. 2

¹⁷⁵ Isto, str. 2

bi se građevina očuvala. Najveći problem su predstavljali vanjski zidovi koji su bili u vrlo lošem stanju, s oštećenjima koja su bila vidljiva na cijeloj površini.¹⁷⁶ U najgorem je stanju bio najstariji dio zidnog plašta gdje su spojnice između kamenih blokova bile trošne, isprane i smrvljenog veziva, što je uzrokovalo ispadanje ulomaka.¹⁷⁷ Neki su dijelovi ziđa bili potpuno neučvršćeni, a dijelovi zida koji su građeni u opeci su se ljuštili.¹⁷⁸ Zabilježena je i široka pukotina na spoju dvaju objekata na strani padine koju je najvjerojatnije prouzročilo rušenje kontrafora.¹⁷⁹ Dok su vanjski bili u poprilično lošem stanju, unutarnji su zidovi bili u dobrom stanju jer su bili redovito održavani radi potreba muzeja, a jedina zamijećena oštećenja prouzrokovala je prokišnjavanje.¹⁸⁰ Svodovi kaštela nalazili su se u dobrom stanju, ali je drvene grednjake nagrizla crvotočina.¹⁸¹ Od oštećenja su još primijećena ona uzrokovana prokišnjavanjem i mjestimična ulegnuća stropne konstrukcije.¹⁸² Krovna konstrukcija je u potpunosti promijenjena šezdesetih godina jer se smatrala statički neispravnom, a novi problemi nastaju na visinskim razlikama pri spoju dvaju krila gdje su plohe ulegnute zbog čega su prodirale oborine koje su uzrokovale propadanje drvenih greda koje nisu imale zaštitni premaz.¹⁸³ Sanacija krovne konstrukcije bila je izvedena loše: kvaliteta novoga crijepa bila loša, što je dovelo do razmicanja i klizanja pa su krovne površine bile izložene jakim vjetrovima.¹⁸⁴ Problem je predstavljalo i rješenje sanitarnih prostorija. Odvod otpadnih voda nije bio ispravno riješen te je na pojedinim mjestima dolazilo do izlivanja, što je u konačnici dovodilo do oštećenja vanjske fasade, a fekalije su izravno odvođene u ponor uz sam ulaz u kaštel.¹⁸⁵ Elektroinstalacija je bila uvedena u sve prostorije, ali u ponekim prostorijama nije do kraja riješen razvod što je smatrano potencijalnom opasnošću od požara, dok je gromobranska instalacija tražila ispitivanje budući da je sadržavala atomsku glavu koja inače može uzrokovati štetne posljedice po zdravlje zaposlenih.¹⁸⁶ U dvorišnom je prostoru bio zabilježen neriješen sustava odvoda oborina iz krovnih ploha što je dovodilo do ispiranja podloge, a samim time i

¹⁷⁶ Konzervatorski odjel u Puli, Zofia Mavar i Gordana Goldstein, Pazinski kaštel, str. 8

¹⁷⁷ Isto, str. 8

¹⁷⁸ Isto, str. 9

¹⁷⁹ Isto, str. 9

¹⁸⁰ Isto, str. 9

¹⁸¹ Isto, str. 9

¹⁸² Isto, str. 9

¹⁸³ Isto, str. 10

¹⁸⁴ Isto, str. 10

¹⁸⁵ Isto, str. 10

¹⁸⁶ Isto, str. 11

kamenog popločenja kojeg je dio nestao.¹⁸⁷ Cisterna u dvorištu na nekoliko je mjesta popuštala, a mehanizam za potezanje vode i kruna bili su zapušteni.¹⁸⁸

U sljedećem dijelu rada, Zofia Mavar donosi prijedlog mjera koje su potrebne za saniranje oštećenja. Potrebno je bilo izvršiti geomehanička i statička ispitivanja kako bi se utvrdio uzrok odvajanja zidova, pojava pukotina na svodovima i stropnoj konstrukciji te utvrditi neispravnosti nekih konstruktivnih rješenja krovne konstrukcije i predložiti mjere sanacije.¹⁸⁹ Potrebno je bilo još i pregledati i sondama utvrditi stanje grednika te izvršiti zamjenu crvotočnih dijelova i izvršiti zaštitni premaz svih drvenih dijelova.¹⁹⁰ Kamene elemente na zidnoj površini potrebno je bilo konsolidirati, a na mjestu gdje nedostaju ugraditi nove, očistiti spojnice i nanovo ih postaviti te sanirati dijelove zida od opeke i njihovo žbukanje. Na unutrašnjim zidovima, na dijelovima ziđa oštećenim od vlage potrebno je bilo otući žbuku, očistiti, osušiti područje te nanovo ožbukati.¹⁹¹ Sve drvene površine koje su bile oštećene crvotočinom bilo je potrebno sanirati, uključujući podove, stolariju i drvene grednjake.¹⁹² Krovnu konstrukciju bilo je potrebno dobro pregledati i zamijeniti stari pokrov i preslagati nove dijelove crijepova te cijelu konstrukciju jače učvrstiti zbog vremenskih uvjeta.¹⁹³ U sklopu sanacije krovne konstrukcije bilo je potrebno ispravno riješiti problem adekvatnog sustava odvoda oborinskih voda.¹⁹⁴ Električne instalacije trebale su se sanirati na mjestima gdje je to bilo potrebno i sprovesti u prostorijama gdje ih nema, a potrebno je bilo i riješiti problem vanjske rasvjete kaštela, dok je gromobranksku instalaciju bilo potrebno pregledati i donijeti ispravno rješenje o izmjeni.¹⁹⁵

7.2.3. Zaštitni radovi tijekom devedesetih godina 20. stoljeća

Sljedeće velike obnove na kaštelu odvijaju se tijekom devedesetih godina 20. stoljeća. Radovi na kaštelu uključuju obnovu četverokutne branič-kule, prezentaciju i konzervatorske radove na zapadnom pročelju te druge sitne radove koji pridonose očuvanju. Na traženje Etnografskog muzeja Istre i Centra za kulturu i obrazovanje Pazin 1990. godine su arhitektica-konzervatorica Vladanka Milošević i arhitekt-konzervator Josip Velnić izradili program

¹⁸⁷ Isto, str. 11

¹⁸⁸ Isto, str. 11

¹⁸⁹ Isto, str. 13

¹⁹⁰ Isto, str. 13

¹⁹¹ Isto, str. 13

¹⁹² Isto, str. 13

¹⁹³ Isto, str. 14

¹⁹⁴ Isto, str. 14

¹⁹⁵ Isto, str. 14

zaštitnih radova na kaštelu.¹⁹⁶ U programu je opisana postojeća konstrukcija kaštela i njezina oštećenja, a detaljnim pregledom analizirane su sve dostupne prostorije i pročelja. Autori naglašavaju da je vanjsko pročeljno zide kaštela bilo u lošem građevinskom stanju zbog stalnog djelovanja atmosferilija i vjetrova, što je uzrokovalo slabljenje vezivnog materijala koji se vremenom ispirao, mrvio i nestajao, što je u krajnjoj liniji dovodilo do ispadanja pojedinih kamenih elemenata.¹⁹⁷ Slabljenje vezivnog materijala između kamena uzrokovalo je nestabilnost pročelja te je stoga bila potrebna konsolidacija pročelnih zidova.¹⁹⁸ Konzervatori su istakli da je potrebno vratiti i žbuku koja se nalazila na istočnom i sjevernom pročelju kao i na polukružnoj kuli u visini druge etaže kako bi ona cijelu konstrukciju mogla štititi od djelovanja atmosferilija, a potrebno je bilo, držali su, sanirati i oteretne lukove između kamenih konzola koji nisu imali vezivna sredstva i koji su tijekom vremena toliko oslabili da su predstavljali opasnost za prolaznike.¹⁹⁹ Jedan od problema predstavljale su i zazidane puškarnice iz 18. stoljeća te njihova nova prezentacija, ali i ostali zazidani otvori. Autori ističu da je projektom sanacije potrebno postaviti ispravno tehničko rješenje odvodnje krovnih oborinskih voda, ispravno učvršćenje pokrova i prezidavanje dimnjaka koji su bili u lošem stanju te sanacija nepostojeće konstruktivne veze između četvrtaste kule i južnog krila.²⁰⁰

Krajem travnja 1992. godine obavljani su radovi na vanjskom pročelju sjeverozapadnog krila Kaštela. U radove se uključuje i Ivan Srša, koji terenskim odlascima u Pazin prati tijek radova.²⁰¹ Problematika sjeverozapadnog pročelja, koje se nalazi sa strane gradske ceste i vodi prema Kaštelu, bila je prezentacija zazidanih mašikula u preinakama tijekom 18. stoljeća.

¹⁹⁶ Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine, Vladanka Milošević i Josip Velnić, Pazin – Kaštel, Konzervatorsko-restauratorski program sa sanacionim radovima, Restauratorski zavod Hrvatske, 1990., str. 1.

¹⁹⁷ Isto, str. 6

¹⁹⁸ Isto, str. 6

¹⁹⁹ Isto, str. 7

²⁰⁰ Isto, str. 7

²⁰¹ Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine; Ivan Srša, Izvještaj sa službenog puta u Pazin, Restauratorski zavod Hrvatske, 1992.

Slika 22. Pazinski kaštel, detalj mašikula

Većina mašikula na sjeverozapadnom pročelju naknadno je odozdo podzidana lukom i ispunom od opeke, a problem prezentiranja bile su i zazidane puškarnice. Sondiranjem pregradnih zidova između mašikula u prostoru drugog kata te istraživanjem sjevernog ugla kaštela gdje su u zazidu pronađene originalne mašikule ustanovljen je slijed njihove gradnje i kasnijih pregradnji.²⁰² U slojevima žbuke jasno su se mogle razlučiti i povezati uz pojedine građevinske slojeve i faze.²⁰³ Pregradnja u 18. stoljeću tekla je tako da su na izvorne mašikule najprije dozidani zidovi, čime su prostori na sjevernom zidu postali dužima i užima, a kasnije zazidani su istodobno sa spajanjem pojedinih mašikula i otvaranjem većih otvora na pročelju.²⁰⁴ S unutrašnje strane zida, na prostoru pojedinih mašikula, zidana su ognjišta.²⁰⁵ Kako su u zazidu na sjevernom uglu drugoga kata kaštela mašikule pronađene gotovo nedirnute, onakve kakve su nastale prilikom prigradnje pregradnih zidova i nadogradnje potkrovlja, bilo je moguće na potezu cijelog sjevernog zida obnoviti njihov prvotni izgled, s unutarne i vanjske strane.²⁰⁶ No

²⁰² Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine, Velnić, Josip, i Srša, Ivan, Pazinski kaštel – prijedlog prezentacije vanjskog pročela sjeverozapadnog krila Kaštela, Restauratorski zavod Hrvatske, Zagreb, 1992.

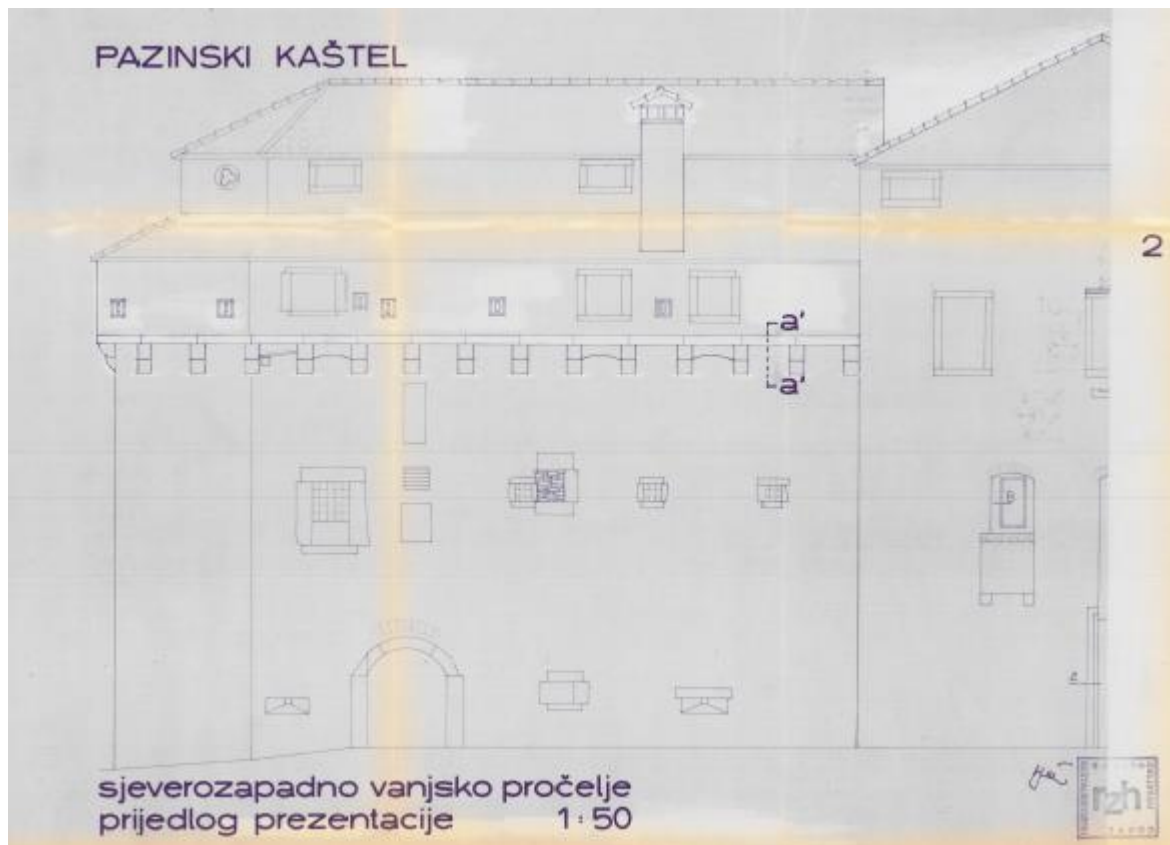
²⁰³ Isto, str. 4

²⁰⁴ Isto, str. 4

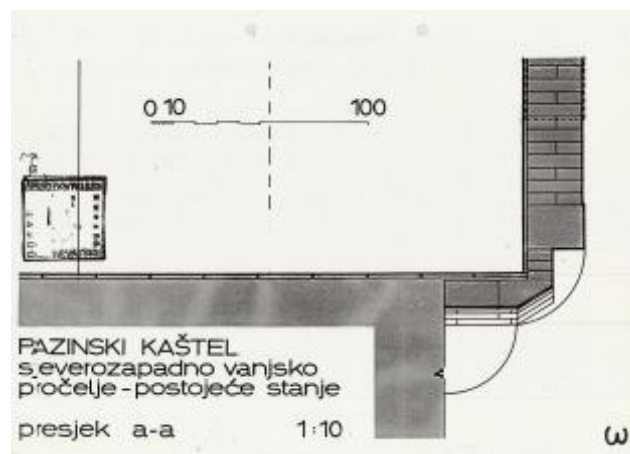
²⁰⁵ Isto, str. 4

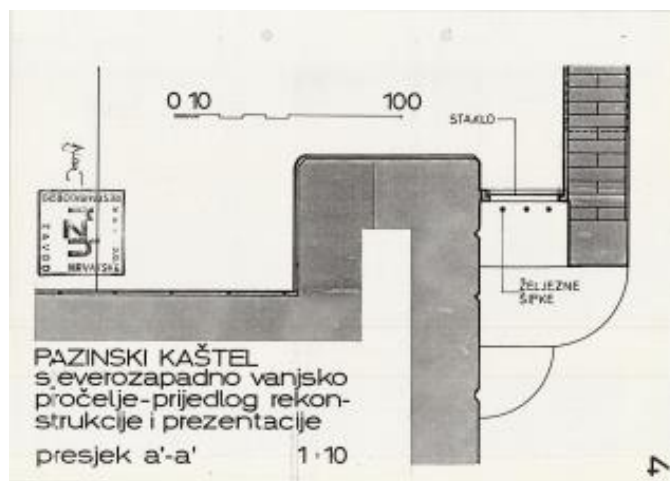
²⁰⁶ Isto, str. 5

pojedine maškule, nisu mogle biti obnovljene, budući da su se na tim mjestima nalazili sanitarni čvorovi za posjetitelje muzeja ili ognjišta. Dva takva ognjišta sačuvana su u jedinstvenom prostoru, a za sanitarne čvorove predložena je relokacija u prizemni prostor južnoga krila kao prihvatljivije rješenje.

Slika 23. Pazinski kaštel, prijedlog prezentacije vanjskog sjeverozapadnog pročelja

Slika 24. Pazinski kaštel, prijedlog rekonstrukcije i prezentacije mašikula sjeverozapadnog pročelja

Ostale niše rekonstruirane su s parapetnim zidovima u mašikulama, a na vanjskom zidu od opeke zazidana su tri mala prozora, kao i najjužniji veliki prozor.²⁰⁷ Unutrašnjost mašikule je ožbukana, budući da je to bio prostor muzeja i bilo je nemoguće prezentirati neožbukani zid, dok su neožbukane ostale jedino niše koje su sjevernom uglu nađene u izvornom stanju.²⁰⁸ Horizontalni otvori zatvoreni su žičanim staklom i sigurnosnim šipkama od nehrđajućeg čelika²⁰⁹. Kako bi se prezentirale mašikule bile su postavljene staklene membrane koje su trebale zadovoljiti potrebe nove namjene prostorija, a ujedno i prezentirati nekadašnju svrhu otvora u mašikulama.²¹⁰ Zid od opeke iznad kamenih konzola i greda izvana je ožbukan glatkom hidrofobnom žbukom debljine oko 1 cm, a žbuka se gubi na svim spojevima s kamenom.²¹¹ Kameni zid ispod mašikula fugiran je grubljom hidrofobnom žbukom s dodatkom kamenčića u rešku.²¹² Prezentacijom sazidanih mašikula naglašena je fortifikacijska uloga tvrđave.

²⁰⁷ Isto, str. 5

²⁰⁸ Isto, str. 6

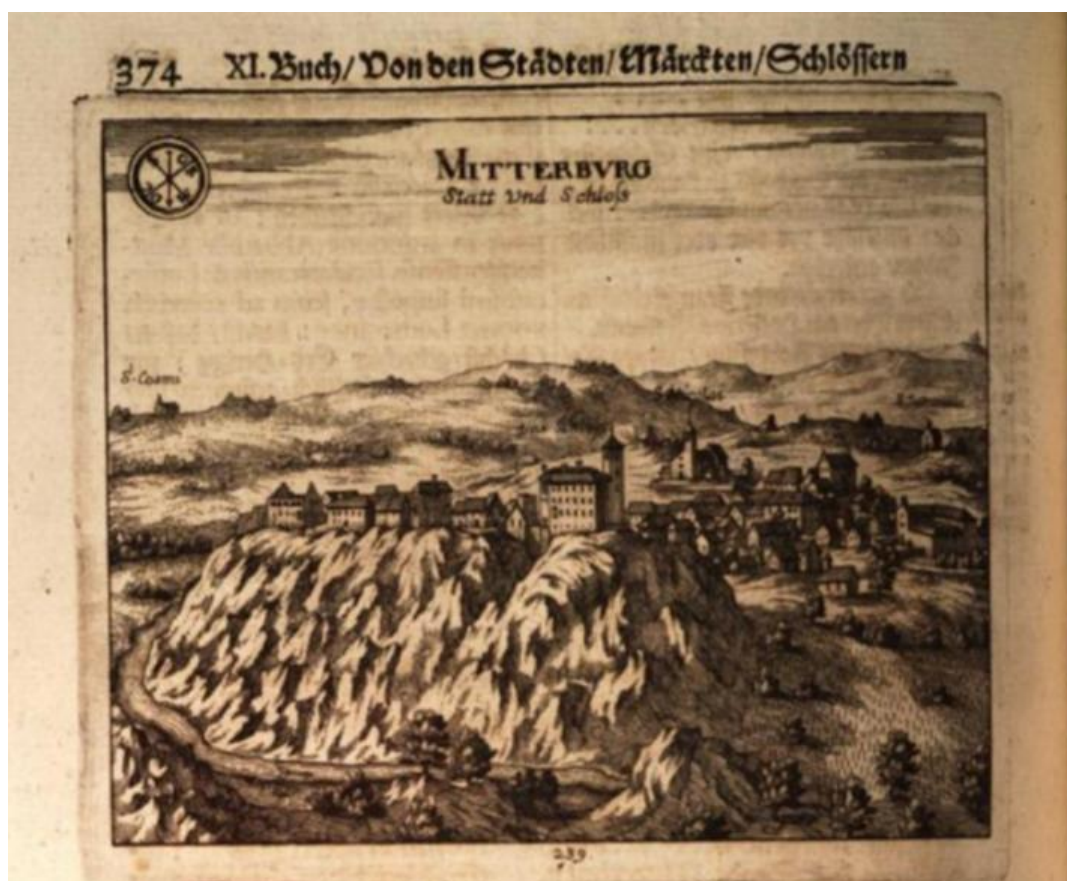
²⁰⁹ Isto, str. 6

²¹⁰ Isto, str. 7

²¹¹ Isto, str. 7

²¹² Isto, str. 7

Sljedeći projekt koji se odvijao na kaštelu je rekonstrukcija četverokutne branič-kule. Branič-kula nalazi se na jugoistočnom uglu kaštela, a svojevremeno je bila simbol grada Pazina dok tijekom 19. stoljeća nije skraćena do današnje visine krovništa. Na grafičkim prikazima Valvasora (slika 22.) vidljivo je da je kula u prošlosti bila puno viša nego danas. No, valja imati na umu kako su likovni prikazi pojedinih prikaza zavičaja često zapravo idealizirani prikazi, stoga bez većeg i opsežnijeg istraživanja, ne možemo točno utvrditi koliko je zapravo kula bila visoka i same razvojne faze gradnje. No, konzervatori se u svome izvješću na tu temu referiraju upravo na Valvasorove i Piperove vedute te citiraju Giacomu Fillipa Tomasinija koji kada u 17. stoljeću piše o pazinskom kaštelu piše da kaštel ima: „vrlo visoku kulu debelih zidova u čijem su prizemlju zatvori“.²¹³

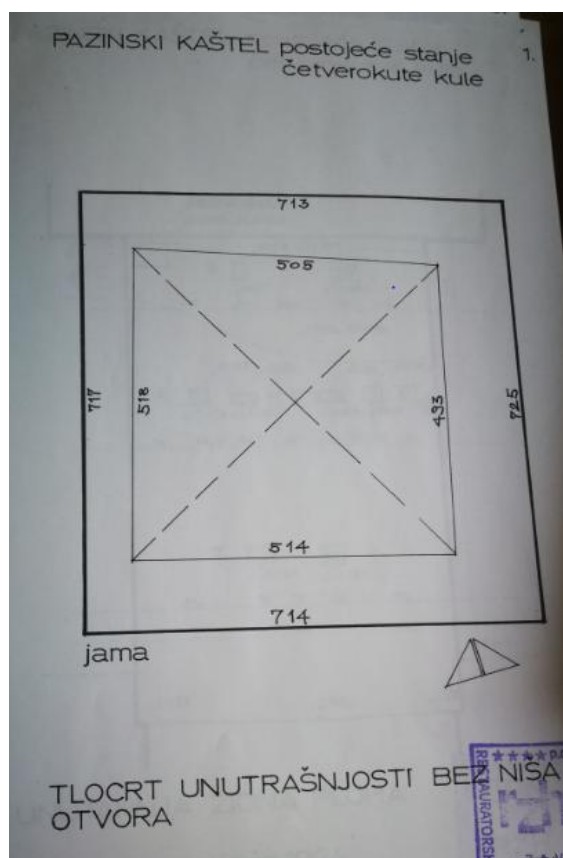

Slika 25. Johann Weickhard Valvasor, Mitterburg (Pazin), U slavu vojvodine Kranjske, 1689

Do radova 1996. godine kula je na nivou današnjeg drugog kata imala drveni pod od masivnih dasaka koje su ležale na debljim dijelovima vanjskih zidova i greda koja je premošćivala četverokutni prostor donjeg nepristupačnog dijela, a služila je kao izložbena

²¹³ Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine, Josip Velnić, Pazinski kaštel – rekonstrukcija četverokutne kule, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 1996., str. 18.

prostorija Etnografskog muzeja.²¹⁴ Prostor niže etaže bio je do ispunjen šutom od rušenja dijelova kule u 18. stoljeću.²¹⁵ Godine 1992. bili su uklonjeni kameni klesanci, šuta od žbuke i sitni građevinski materijal kako bi donji kat postao pristupačan.²¹⁶ Pri iskopavanju, koje je obavljeno do razine gdje počinje proširenje temeljne stope zidova kule, pronađeni su dijelovi obojene keramike, dio srednjovjekovnih šljemova, mali mužar te kamena konzola koja je identična konzolama u petama svodova na drugom katu istočnog krila.²¹⁷ Prostorija na drugom katu komunicira s ostatkom kaštela putem istočnog i južnog krila kaštela, a u prošlosti kule nije bilo podova koji su kulu dijelili po etažama što pokazuje nedostatak ležajeva u uglovima zida.²¹⁸ Prema pretpostavkama projektanta Josipa Velnića, prostor kule je vjerojatno služio za tamnicu, a nađeni ležajevi su služili samo za konstrukciju spuštanja – ljestve do dna kule.²¹⁹

Slika 26. Pazinski kaštel, tlocrt unutrašnjosti četverokutne kule

²¹⁴ Isto, str. 18.

²¹⁵ Isto, str. 19

²¹⁶ Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine; Ivan Srša, Izvještaj sa službenog puta u Pazin, Restauratorski zavod Hrvatske, 1991.

²¹⁷ Josip Velnić, Pazinski kaštel, str. 19

²¹⁸ Isto, str. 20

²¹⁹ Isto, str. 20

Radovi su uključivali postavljanje greda u rupe u najnižoj i srednjoj razini na istočnom i zapadnom zidu te izmjene u rupama na sjevernom zidu čime su dobiveni izvorni nivoi u donjem dijelu kule.²²⁰ Postavljanjem greda u ležajeve, koji su pronađeni u unutarnjem zidnom plaštu, dobivena su jednokraka stubišta s podestima u sredini kule, ali različite visine od izvorne konstrukcije budući da tadašnji nivo druge etaže nije bio identično sačuvan tragovima nivoa u kuli.²²¹ Pod prizemlja izveden je od vapnenog estriha, a postavljanje je rađeno pod nadzorom restauratora. Prostor drugog kata žbukan je produžnom žbukom, a hrastove grede su premazivane sredstvom za zaštitu od crvotočina kako bi se spriječilo njezino nastajanje.²²² Za rekonstrukciju srednjovjekovne komunikacije upotrijebljeno je hrastovo drvo, a za obradu zidova industrijska žbuka, dok je za vertikalnu komunikaciju korišten čelik.²²³ Na podu kata korištene su masivne daske na čeličnim traverzama i postojećem kamenom zidu, a na podu prizemlja korišten je vapneni estrih koji se, kako je istaknuto, dobro ponaša u vlažnim prostorima pa hidroizolacija nije držana potrebnom.²²⁴

Posljednja faza restauriranja vanjskih pročelja pazinskog kaštela obuhvatila je ulazni dio kaštela, odnosno glavno, zapadno pročelje kaštela. Zapadno pročelje Kaštela najdekorativnije je pročelje, ukrašeno različitim elementima arhitektonske plastike. Kao i ostali dijelovi kaštela, ulazno je pročelje tijekom povijesti doživjelo promjene koje su narušile jasnoću i čitljivost izvorne koncepcije.²²⁵ Sastoji se od kolnog ulaza, pješačkog ulaza i velikih prozora prvog i drugog kata te manjih prozora potkrovlja te različitih elemenata dekorativne arhitektonske plastike, uključujući uklesane kamene grbove obitelji Wallsee, obitelji Devinski te grb austrijske vladarske kuće Habsburg, kamene ploče s trakama i profilirane doprozornike. Istraživanje prije konzervatorskih radova bilo je usredotočeno na pješačka vrata i utvrđivanje slojevitosti gradnje, osobito s obzirom na grbove i otvaranje prozora.²²⁶

²²⁰ Isto, str. 20

²²¹ Isto, str. 21

²²² Isto, str. 26

²²³ Isto, str. 22

²²⁴ Isto, str. 22

²²⁵ Konzervatorski odjel u Puli, Drago Miletić i Marija Valjato Fabris, Pazin – Kaštel, Hrvatski restauratorski zavod, 2005., Zagreb, str. 1

²²⁶ Isto, str. 11

Slika 27. Pazinski kaštel, stanje prije restauracija

Slika 28. Pazinski kaštel, stanje prije restauracija

Kolni ulaz (slika 29.) čini cjelina koja se sastoji od samoga ulaza s profiliranim ravno nadvijenim kamenim okvirom, plitke niše koja se u širini cijelog otvora vrata diže visoko iznad

ulaza i unutarnje vratne niše.²²⁷ Konstruktivna vrijednost vrata je 208 cm širok ravni luk nadvoja sastavljenog iz pet masivnih klesanaca.²²⁸ Oštećenja koja su zamijećena prilikom istraživanja uglavnom su bila mehanička, od pucanja pojedinih dijelova, oštećenja koje je uzrokovano ugradnjom novih dijelova, a neki su dijelovi oštećeni ljuskanjem.²²⁹ No zahvaljujući sačuvanoj profilaciji pješačkog ulaza koji je visinom i u detalju profilacije jednak kolnom, bilo je moguće u cijelosti rekonstruirati izvorni izgled kamenog okvira kolnih vrata.²³⁰

Slika 29. Pazinski kaštel, kolni ulaz prije restauracije

Slika 30. Pazinski kaštel, pješački ulaz prije restauracije

²²⁷ Isto, str. 11

²²⁸ Isto, str. 11

²²⁹ Isto, str. 12

²³⁰ Isto, str. 12

Pri istraživanju koje je prethodilo radovima, uklanjanjem ispune pješačkih vrata utvrđeno je da je zazidavanjem i ukidanjem pješačkog ulaza preoblikovan gornji dio otvora vrata, kako bi se njihov nekadašnji otvor mogao koristiti za ventilaciju i odvođenje dima iz ulaznog prostora.²³¹ Iznad okvira pješačkih vrata nalazi se plitka segmentno nadvijena niša unutar koje je zazidani gotički prozor s profiliranim kamenim okvirom.²³² Profilacija kamenog okvira pješačkog ulaza (slika 30.) jednaka je veličinom i formom onoj na kolnom ulazu, ali je bila znatno bolje očuvana.²³³ Restauratorski radovi imali su svrhu vraćanja izvornog sloja pročelja u najvećoj mogućoj mjeri. Zato je rekonstruiran kameni okvir pješačkog ulaza u kaštel, a gotički prozor iznad njega u cijelosti je odzidan.²³⁴ Rekonstruiran je kameni okvir kolnog ulaza u kaštel, a prozor iznad njega s neprofiliranim kamenim okvirom i vanjskim limenim kopcima uklonjen je te je na njegovom mjestu otvoren prozor jednak onome iznad pješačkih vrata.²³⁵ Taj prozor je imao važnu ulogu u nadzoru pokretnog mosta i bio je važan dio obrambenog sustava ulaza u kaštel.²³⁶ Otvaranjem dvaju prozora u zoni drugoga kata prema mišljenju konzervatora bila je posve narušena koncepcija simetričnosti i statičnosti građevine, a probijanjem desnog prozora bila je narušena kompozicija od tri glavna grba koju su smješteni u profilirani kameni okvir.²³⁷ Stoga, kako bi se sačuvala izvorna koncepcija gornje zone pročelja, dva su dodana prozora prema odluci konzervatora Miletića i Valjato Fabris bila zatvorena, a grbovi su smješteni u rekonstruirani kameni okvir na izvorno mjesto.²³⁸ Zbog lošeg stanja kamena dvaju dekorativnih ploča izrađen je njihov faksimil, a restaurirani su izvornici danas izloženi u muzejskom postavu, a na grbovima su također izvedeni sitniji restauratorski radovi, čime je dovršeno posljednje poglavlje većim restauratorskim radovima koji su se odvijali na pazinskom kaštelu.²³⁹ Cjelokupan zahvat odrađen je tijekom 2007. i 2008. godine.

²³¹ Isto, str. 18

²³² Isto, str. 18

²³³ Isto, str. 18

²³⁴ Isto, str. 19

²³⁵ Isto, str. 45

²³⁶ Isto, str. 45

²³⁷ Isto, str. 45

²³⁸ Isto, str. 45

²³⁹ Isto, str. 45

Slika 31. Pazinski kaštel. ulazno pročelje nakon restauracije

7.3. Očuvanje kaštela danas

Tokom 2010. godine zaštitni radovi na Kaštelu prebačeni su na unutarnje dvorište i restauriranje unutarnjih pročelja (slike 32. i 33.). Projekt restauriranja unutarnjih pročelja financirali su Ministarstvo kulture, Grad Pazin i Etnografski muzej Istre. Fasadni je plašt očišćen od nestabilne žbuke, humusa, produžne žbuke i raslinja na svim unutarnjim pročeljima i cisterni.²⁴⁰ Kameni je zid saniran, nestabilne su zone demontirane i očišćene od već urušenih dijelova na svim pročeljima, kao i podzidanje kamenog plašta kamenom i vapnenim mortom.²⁴¹ Uređeni su postojeći vanjski dijelovi zatega prema posebnom tehničkom opisu statičara na jugoistočnom pročelju.²⁴² Fasadni je plašt ispiran vodom, visokotlačnom pumpom, a potom obrađen vapnenom žbukom.²⁴³ Na istočnom je pročelju iz plašta zida izvađena greda, očišćena je trulež te zazidana kamenom i vapnenim mortom.²⁴⁴ Uklonjeni su zemljani vrtovi uz sjeverno, istočno i južno pročelje te kameni rubnjaci nakon čega je restaurirana i kamena kaldrma.²⁴⁵ Presloženo je ulazno stubište u muzej, a na sjevernom, istočnom i jugoistočnom pročelju demontirane su oborinske vertikalne i ponovno montirane nakon radova.²⁴⁶ Radovi su završeni pranjem i sanacijom svih kamenih dijelova arhitektonske plastike – okviri prozora i vrata, pragovi stubišta, konzole i dr. Iduće godine odvijali su se radovi na izradi kanalizacijskog priključka na gradski kolektor.²⁴⁷ Tijekom radova došlo je do značajnih otkrića. Prilikom sondiranja terena u dvorištu kaštela, prije postavljanja kanalizacijskih cijevi, pod vodstvom arheologa Josipa Višnjica iz Hrvatskog restauratorskog zavoda, iskopani su dijelovi pretpovijesne keramike iz srednjeg brončanog doba.²⁴⁸ Nalazi potvrđuju da se na prostoru kaštela odvijao život prije 3500 godina.²⁴⁹

²⁴⁰ Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2010. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2011., str. 2

²⁴¹ Isto, str. 2

²⁴² Isto, str. 2

²⁴³ Isto, str. 2

²⁴⁴ Isto, str. 2

²⁴⁵ Isto, str. 2

²⁴⁶ Isto, str. 2

²⁴⁷ Isto, str. 2

²⁴⁸ Isto, str. 2

²⁴⁹ Isto, str. 2

Slike 32. i 33. fotografije s restauracije unutarnjih pročelja, 2010. godina

U studenom 2012.godine započeli su radovi na sanaciji krovišta zapadnog dijela kaštela, koji su nastavljeni tijekom 2013. godine. U sklopu radova na adaptaciji krovne konstrukcije, u dvije prostorije zapadnog krila ugrađene su nove lamenirane grede koje su povezane s drvenim kosnicima ugradnjom novih čeličnih vezica.²⁵⁰ Ostali radovi obuhvatli su postavljanje novih jelovih greda umjesto postojećih trulih greda.²⁵¹ Ugrađen je novi daščani opšav i paropropusna-vodonepropusna folija te jelove letve i nove tonirane kanalice na vješanje, koje su držane fleksibilnijima na ekstremne promjene vremenskih uvjeta.²⁵² Nakon ugradnje kanalica, slijedila je dobava sljemenih kanalica i izrada sljemena.²⁵³

²⁵⁰ Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2013. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2014. str. 6

²⁵¹ Isto, str. 6

²⁵² Isto, str. 6

²⁵³ Isto, str. 7

Slika 34. i 35. fotografije s restauracije krovišta zapadnog dijela kaštela, 2012. i 2013.

Nakon završetka glavnih krovopokrivačkih radova izvedeni su i drugi pomoćni zaštitni radovi. Uređen je zidni plašt ulaznog predvorja u prizemlju, sanirana je oštećena međukatna konstrukcija prizemlja i uređeno je opločenje u atriju kaštela uz cisternu.²⁵⁴ U 2014. godini sanirano je oštećenje na nepristupačnom dijelu krovišta istočnog krila kaštela do kojeg je došlo uslijed nevremena, a započeli su i radovi na sanaciji krovišta zapadnog krila kaštela.²⁵⁵ Sredstva za radove osigurani su iz proračuna Ministarstva kulture i grada Pazina. Saniran je dio krovne konstrukcije i dio podne konstrukcije potkrovlja iznad dvaju prostorija u zapadnom krilu

²⁵⁴ Isto, str. 7

²⁵⁵ Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2014. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2015., str. 2

Kaštela. Radovi koji su se odvijali u zapadnom krilu slični su radovima koji su se proteklih godina odvijali na krovu istočnog krila. Umjesto dotrajalih veznih greda ugrađene su lijepljene lamelirane drvene vezne grede uz adaptaciju detalja spoja s kosnicima i visuljama.²⁵⁶ Tijekom 2016. godine nastavljaju se radovi na sanaciji krovišta zapadnog krila kaštela, a radovi su obuhvatili nastavak adaptacije podne konstrukcije potkrovlja iznad dvaju prostorija.²⁵⁷ U drugoj polovici 2017. godine započeli su radovi na sanaciji krovišta jugoistočnog krila kaštela nad kvadratnom kulom i izloženim prostorom kuhinje Etnografskog muzeja Istre. Tijekom radova demontirana je krovna konstrukcija, uključujući stare dotrajale drvene dijelove i kompletan pokrov „mediteran“ crijepom.²⁵⁸ Od stolarijskih radova izrađen je i ugrađen krovni prozor za pristup krovu kvadratne kule, a od tesarskih radova izrađena je nova krovna konstrukcija koju čine dvostruke visulje.²⁵⁹ Planiran je novi pokrov na 40 posto krovišta, no nije bilo potrebno izmijeniti sve dijelove pa je u konačnici izmijenjeno oko 50 posto ukupno planirane površine.²⁶⁰ Krovopokrivački radovi obuhvatili su i ugradbu novog daščanog opšava uz zamjenu 25 posto dasaka, a ugrađena je i paropropusna-vodonepropusna folija.²⁶¹ Ugrađene su i jalove letve koje su prije ugradbe tretirane insekticidno te impregnirane i obojene u tonu postojećih greda.²⁶²

²⁵⁶ Isto, str. 3

²⁵⁷ Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2016. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2017.

²⁵⁸ Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2017. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2018., str. 2

²⁵⁹ Isto, str. 2

²⁶⁰ Isto, str. 2

²⁶¹ Isto, str. 2

²⁶² Isto, str. 2

Slika 36. i 37. Fotografije s restauracije krovne konstrukcije kaštela, 2016.-2018.

U 2018. godini započeli su radovi na sanaciji krovišta istočnog krila kaštela, nad izložbenim prostorom stalnog postava Etnografskog muzeja Istre.²⁶³ Tijekom radova demontirana je krovna konstrukcija, uključujući dotrajale dijelove i pokrov mediteran crijepom.²⁶⁴ Rekonstruiran je dio dotrajale krovne konstrukcije, a zamijenjene su i dotrajale grede te grede neodgovarajućeg presjeka.²⁶⁵ Zatim je izmijenjena građa na 30 posto krovišta koje se prekriva, a radovi su obuhvatili i ugradbu novog daščanog opšava uz zamjenu 40 posto dasaka te je ugrađena i paropropuna-vodonepropusna folija, a zamijenjene su i jalove letve po istome principu kao i kod radova 2017. godine.²⁶⁶ U radovima izvedenim posljednjih desetak godina možemo vidjeti da je pozornost bila usmjerena saniranju i adaptiranju krovne konstrukcije koja je uglavnom financirana sredstvima koja su osigurana iz proračuna grada Pazina te Ministarstva kulture, dok je tijekom devedesetih godina 20. stoljeća u financiranju aktivno sudjelovao i Etnografski muzej Istre. Saniranje oštećenja na krovnoj konstrukciji odvijalo se u želji da se što manje zadire u supstancu Kaštela, ali se istodobno nastojalo popraviti i zamijeniti sve dotrajale dijelove i zaštititi ih od mogućeg propadanja.

²⁶³ Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2018. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2019., str. 2

²⁶⁴ Isto, str. 2

²⁶⁵ Isto, str. 3

²⁶⁶ Isto, str. 3

8. Zaključak

Srednjovjekovni burgovi ili kašteli, kako se i češće nazivaju u Istri, tipičan su primjer arhitekture srednjovjekovnog feudalnog društvenog poretka. Ovi obrambeni kompleksi najčešće građeni na izoliranim područjima često su bili okosnica oko kojeg su nastajala prva veća naselja, velikom su većinom uz obrambenu ulogu imale i ulogu rezidencije feudalaca. Većinom nastaju tijekom srednjeg vijeka, a zabilježene su brojne intervencije tijekom novoga vijeka. a sastojala su se od glavnog obrambenog elementa – branič kule, stambene građevine u kojoj je feudalac obitavao - *palas*, nekoliko manjih građevina koje su služile za život služinčadi te opasane bedemima. Jedna od najbolje sačuvanih takvih utvrda je i Pazinski kaštel, o kojemu prve zapise imamo u 10. stoljeću, a tijekom povijesti pratimo njegove brojne dogradnje i obnove kojima on poprima današnji izgled. Kroz pazinski kaštel, koji se smjestio nad strmom liticom Pazinske jame, možemo pratiti i faze razvoja fortifikacijske arhitekture u Istri koja se mijenjala promjenom načina ratovanja. No, bez obzira na važnost ove građevine u arhitektonskom opusu cijelog istarskog polutotoka, o njoj zapravo znamo vrlo malo. Literatura koja obuhvaća povijesne prikaze Pazina i Pazinskog kraja, povijesnoumjetničke analize umjetničke baštine Pazina te likovne prikaze, o samom nam Kaštelu daje općenitu sliku povijesnih činjenica koje počivaju na djelu Camilla de Franceschija *Storia documentata della Contea di Pisino*, popraćene kratim opisom današnjeg tlocrta i ugrubo definiranim fazama gradnje. No, obzirom na dugotrajnost građevine i njezinu dugotrajnu upotrebu, za dublju analizu i razumijevanje procesa njezina stilskog razvoja bilo bi potrebno metodama interdisciplinarnih istraživanja koje obuhvaćaju povijesne, povijesnoumjetničke, arheološke i ostale analize, detaljno razlučiti sve faze njezina arhitektonskog razvoja budući da je dosadašnjim istraživanjima dana sažeta slika cjelokupnog sklopa i njegovih dogradnji. Cjelokupna povijest Pazinskog kaštela veoma je složena i ostavlja prostora za brojna istraživanja, ne gledano samo s aspekta stilske analize, već i sa aspekta zaštite kulturne baštine i propitivanju prezentacije svih slojeva, osobito onih najranijih.

Popis literature:

1. Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine; Milošević, Vladanka, i Velnić, Josip, Pazin – Kaštel, Konzervatorsko-restauratorski program sa sanacionim radovima, Restauratorski zavod Hrvatske, 1990.
2. Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine; Srša, Ivan, Izvještaj sa službenog puta u Pazin, Restauratorski zavod Hrvatske, 1991.
3. Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine; Srša, Ivan, Izvještaj sa službenog puta u Pazin, Restauratorski zavod Hrvatske, 1992
4. Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine; Srša, Ivan, Izvještaj sa službenog puta u Pazin, Restauratorski zavod Hrvatske, 1992.
5. Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine; Velnić, Josip, Pazinski kaštel – rekonstrukcija četverokutne kule, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 1996.
6. Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine; Velnić, Josip, Srša, Ivan i Bence, Katarina, Pazinski kaštel – prijedlog prezentacije unutrašnjosti četverokutne kule, Restauratorski zavod Hrvatske, Zagreb, 1995.
7. Bartolić, Marijan, Crkva u Istri. Osobe, mjesta i drugi podaci Porečke i Pulske biskupije, Pazin 1999.
8. Bertoša, Miroslav, Istra: doba Venecije (XVI-XVIII. Stoljeće), Pula: ZN "Žakan Juri", 1995.
9. Bertoša, Slaven, „Cambraiska liga“, u: Istarska enciklopedija, (ur.) Slaven Bertoša, Robert Matijašić, Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005.
10. Bertoša, Slaven, „Uskočki rat“, u: Istarska enciklopedija, (ur.) Slaven Bertoša, Robert Matijašić, Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005.
11. Božičević, Srećko, Pazinska jama, u: Istarska enciklopedija, (ur.) Slaven Bertoša, Robert Matijašić, Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005.
12. Bratulić, J., „Istarski razvod“, u: Istarska enciklopedija, (ur.) Slaven Bertoša, Robert Matijašić, Zagreb : Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005.
13. Bratulić, Vjekoslav, Urbari pazinskog feuda (XVI. stoljeća), Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, Vol. 8-9 No. (1963-1964), 1964
14. De Franceschi, Camillo, Storia documentata della contea di Pisino, Venezia: Società, 1964.

15. Dukovski, Darko, Istra: kratka povijest dugoga trajanja: od prvih naseobina do danas, Pula: Nova Istra, 2004.
16. Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2010. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2011.
17. Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2011. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2012.
18. Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2012. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2013
19. Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2013. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2014.
20. Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2014. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2015.
21. Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2016. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2017.
22. Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2017. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2018.
23. Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2018. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2019.
24. Horvat, Zorislav, Burgologija-srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske, Zagreb: UPI-2M PLUS, 2014.
25. Huić, Irma, Kašteli i naselja sjeveroistočne Istre od 10. do 18. stoljeća-urbanistički razvoj i preobrazbe, doktorska disertacija, Zagreb, 2015.
26. Klen, Danilo, Pazinska isprava od 22. novembra 1409. godine, u: Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, Vol. 21 No. (1977), 1977.
27. Kocović Zaborski, Tanja, Osnutak Etnografskog muzeja Istre u kontekstu poslijeratne politike i muzejskih praksi, u: Etnološka istraživanja, No. 21, 2016.

28. Konzervatorski odjel u Puli, Miletić, Drago, i Valjato Fabris, Marija, Pazin – Kaštel, Hrvatski restauratorski zavod, 2005., Zagreb
29. Konzervatorski odjel u Puli; Izvješće – Kaštel u Pazinu, Konzervatorski zavod u Zagrebu, 1969.
30. Kurelić, Robert, Sudski spor između kapetana Kristofora Moškona i žitelja Pazinske knežije na osnovi sudskog zapisnika od 1. svibnja 1545. godine., Vjesnik Istarskog arhiva, Vol. 14-16 No. (2007.-2009.), 2009.
31. Mavar, Zofia i Golfstein Gordana, Pazinski kaštel (povijest – stanje – mjere), Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, 1987., Zagreb
32. Miletić, Drago, Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, 2012.
33. Nadilo, Branko, Tisućljetna utvrda nad pazinskim ponorom, u: Građevinar, br 54. 2002.
34. Regan, Krešimir i Nadilo, Branko, Preostale utvrde u Pazinu i okolici, u: Građevinar 11, 2012., Zagreb
35. Slukan Altić, Mirela, Historijografska-geografska osnova razvoja Pazina: Kartografska analiza, u: Tabula: časopis Filozofskog fakulteta u Puli, br.12., Pula, 2014 ,
36. Strčić, Petar, Pazin, Pazin: Skupština općine Pazin, 1982.
37. Šiklić, Josip, Crkva Svetoga Nikole u Pazinu, Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, 2006.
38. Valvasor, Janez Vajkard, Die Ehre dess Herzogthums Crain, Knjiga XI, Ljubljana, 1689.
39. Velnić, Josip, i Srša, Ivan, Pazinski kaštel – prijedlog prezentacije vanjskog pročela sjeverozapadnog krila Kaštela, Restauratorski zavod Hrvatske, Zagreb, 1992.
40. Višnjić, Josip: Istarske feudalne rezidencijalne utvrde tijekom kasnog srednjeg i ranog novog vijeka (15.-17. stoljeće), u: Istra u novom vijeku, uredila: Tatjana Bradara, Pula, 2017.
41. Zidarić, Maja, Urbanistički razvoj Pazina od početka 16. do kraja 19. stoljeća, izvorni znanstveni rad, UDK 7111.435., Muzej grada Pazina,
42. Žmegač, Andrej, Bastioni jadranske Hrvatske, IPU: Zagreb, 2009.

9. Popis reprodukcija

1. Slika 1. Johann Weickhard Valvasor, Mitterburg (Pazin), U slavu vojvodine Kranjske, 1689
2. Slika 2. Pietro Coppo, Karta Istre, 1525., izvor: Slukan Altić, Mirela, Historijografska-geografska osnova razvoja Pazina: Kartografska analiza, u: Tabula: časopis Filozofskog fakulteta u Puli, br.12., Pula, 2014
3. Slika 3. Johann Homan, Pazinska knežija, oko 1720. god, <https://www.istrapedia.hr/hrv/476/pazinska-knezija/istra-foto/>
4. Slika 4. Pazinska jama, izvor: <https://croatia.hr/hr-HR/dozivljaji/aktivni-odmor/zipline/pazinska-jama-pazin>
5. Slika 5. Crkva svetog Nikole, Pazin, izvor: <https://www.pazin.hr/kultura/zastita-kulturnih-dobara/opcenito-o-kulturnim-dobrima/crkva-sv-nikole/>
6. Slika 6. Crkva svetog Nikole, Pazin, unutrašnjost, izvor: <https://www.istria-culture.com/crkva-sv-nikole-u-pazinu-i20>
7. Slika 7. Kaštel u Kršanu, izvor: <https://www.zhrmk.org.mk/hrvatska-kulturna-bastina/stari-gradovi-ka%20teli/istra/ka%20tel-kr%20an>
8. Slika 8. Kaštel u Posertu, izvor: <https://tibor-pula.blogspot.com/2013/03/>
9. Slika 9. Kaštel Petrapilosa, izvor: <https://www.flickr.com/photos/mountmanphoto/41023844262>
10. Slika 10. Dvorac Belaj, izvor: <http://www.tap-od-surge.eu/2018/01/07/dvorac-belaj-skriveni-dragulj-sredisnje-istre/>
11. Slika 11. Tlocrt Pazinskog kaštela izvor: Višnjić, Josip: Istarske feudalne rezidencijalne utvrde tijekom kasnog srednjeg i ranog novog vijeka (15.-17. stoljeće), u:Istra u novom vijeku, uredila: Tatjana Bradara, Pula, 2017.
12. Slika 12. Pazinski kaštel, izvor: <http://www.central-istria.com/hr/odredista-destinations/pazin>
13. Slika 13. Branič-kula kaštela u Pazinu, fotografija autorice

14. Slika 14. Stratigrafska analiza tlocrta prizemlja Kaštela, izvor: Huić, Irma, Kašteli i naselja sjeveroistočne Istre od 10. do 18. stoljeća-urbanistički razvoj i preobrazbe, doktorska disertacija, Zagreb, 2015.
15. Slika 15. Stratigrafska analiza sjevernog pročela Kaštela, izvor: Huić, Irma, Kašteli i naselja sjeveroistočne Istre od 10. do 18. stoljeća-urbanistički razvoj i preobrazbe, doktorska disertacija, Zagreb, 2015.
16. Slika 16. Stratigrafska analiza zapadnog dvorišnog zida Kaštela, izvor: Huić, Irma, Kašteli i naselja sjeveroistočne Istre od 10. do 18. stoljeća-urbanistički razvoj i preobrazbe, doktorska disertacija, Zagreb, 2015.
17. Slika 17. Pazinski kaštel, rotonda, fotografija autorice
18. Slika 18. Plan kaštela u Pazinu, Giovanni Antonio, izvor: Slukan Altić, Mirela, Historijografska-geografska osnova razvoja Pazina: Kartografska analiza, u: Tabula: časopis Filozofskog fakulteta u Puli, br.12., Pula, 2014
19. Slika 19. Nacrt pazinskog kaštela, Martin Stier, 1660., izvor: Huić, Irma, Kašteli i naselja sjeveroistočne Istre od 10. do 18. stoljeća-urbanistički razvoj i preobrazbe, doktorska disertacija, Zagreb, 2015
20. Slika 20. Nacrt pazinske utvrde, Johann Friedrich Hollstein, 1671., izvor: Slukan Altić, Mirela, Historijografska-geografska osnova razvoja Pazina: Kartografska analiza, u: Tabula: časopis Filozofskog fakulteta u Puli, br.12., Pula, 2014
21. Slika 21. Veduta Pazina, Pietro Nobile 1815., izvor: Slukan Altić, Mirela, Historijografska-geografska osnova razvoja Pazina: Kartografska analiza, u: Tabula: časopis Filozofskog fakulteta u Puli, br.12., Pula, 2014
22. Slika 22. Pazinski kaštel, detalj mašikula, izvor: <http://www.muzej-pazin.hr/Kastel.aspx>
23. Slika 23. Pazinski kaštel, prijedlog prezentacije vanjskog sjeverozapadnog pročelja, izvor: Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine ,Velnić, Josip, i Srša, Ivan, Pazinski kaštel – prijedlog prezentacije vanjskog pročela sjeverozapadnog krila Kaštela, Restauratorski zavod Hrvatske, Zagreb, 1992.
24. Slika 24. Pazinski kaštel, prijedlog rekonstrukcije i prezentacije mašikula sjeverozapadnog pročelja, izvor: Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine ,Velnić, Josip, i Srša, Ivan, Pazinski kaštel – prijedlog prezentacije vanjskog pročela sjeverozapadnog krila Kaštela, Restauratorski zavod Hrvatske, Zagreb, 1992.
25. Slika 25. Johann Weickhard Valvasor, Mitterburg (Pazin), U slavu vojvodine Kranjske, 1689

26. Slika 26. Pazinski kaštel, tlocrt unutrašnjosti četverokutne kule, izvor: Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda – Arhiv dokumentacije nepokretne baštine; Velnić, Josip, Pazinski kaštel – rekonstrukcija četverokutne kule, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 1996.
27. Slika 27. Pazinski kaštel, stanje prije restauracija, izvor: https://ipd-ssi.hr/?page_id=1073
28. Slika 28. Pazinski kaštel, stanje prije restauracija, izvor: <https://istarski.hr/node/3171-europska-noc-muzeja-u-subotu-u-pazinskom-kastelu>
29. Slika 29. Pazinski kaštel, kolni ulaz prije restauracije, izvor: Konzervatorski odjel u Puli, Miletić, Drago, i Valjato Fabris, Marija, Pazin – Kaštel, Hrvatski restauratorski zavod, 2005., Zagreb
30. Slika 30. Pazinski kaštel, pješački ulaz prije restauracije, izvor: Konzervatorski odjel u Puli, Miletić, Drago, i Valjato Fabris, Marija, Pazin – Kaštel, Hrvatski restauratorski zavod, 2005., Zagreb
31. Slika 31. Pazinski kaštel. ulazno pročelje nakon restauracije, fotografija autorice
32. Slike 32. i 33. fotografije s restauracije unutarnjih pročelja, 2010. godina, izvor: Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2010. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2011.
33. Slika 34. i 35. fotografije s restauracije krovišta zapadnog dijela kaštela, 2012. i 2013., izvor: Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2013. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2014.
34. Slika 36. i 37. Fotografije s restauracije krovne konstrukcije kaštela, 2016.-2018., izvor: Grad Pazin - Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Izvještaj o obnovi kulturnih dobara grada Pazina u 2017. godini, Upravni odjel za samoupravu, upravu i društvene djelatnosti, Pazin, 2018.

10. Summary

Based on the study of literature, conservation reports and studies, this thesis is trying to show the history of the most preserved medieval fort in Istria, the castle of Pazin. The castle, which was one of the most important fortress in the central part of Austrian Istria, traces history marked by numerous conflicts, as well as numerous upgrades and renovations in order to better adapt the building to more modern ways of warfare. Numerous renovations led to the alterations of the original floor plan, and Kaštel itself today is in good condition since it has continuously served as a residential fortress throughout history. With the restoration of the castle in the second half of the 20th century, all the damage that built up through the years was repaired and some parts of the castle were restored to extend the life of the building.

Key words: castle, fortress, fortification, Istria, Middle ages, Pazin, Pazin county